

І. А. Готун, М. О. Гунь, А. М. Сухонос

НОТАТКИ ПРО ВБРАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА (ІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ 2007—2011 рр. СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ)

Розташоване у південних передмістях Києва поселення давньоруського періоду та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське привернуло увагу високорозвиненим багатогалузевим господарством і значним рівнем добробуту мешканців з першого сезону розкопок. Післяпольове опрацювання результатів перших п'яти років досліджень пункту дозволило характеризувати різні сторони матеріальної і простежені за матеріальними залишками елементи духовної культури його населення, чому присвячено низку публікацій. Предметом чергової з них стали виявлені за названий період артефакти, що вказують на особливості вбрання та прикрас давніх мешканців цього осередку. Незначне, на перший погляд, число відповідних знахідок, тим не менше, дозволило відзначити доволі оригінальні риси цієї пам'ятки та вкотре наголосити на невичерпаних інформаційних можливостях неукріплених поселень середньовічної доби.

Ключові слова: середньовіччя, неукріплені поселення, передмістя Києва, вбрання, поясна гарнітура, застібки сумок, прикраси, Ходосівка-Рославське.

Високий рівень розвитку селищних структур середньовічного періоду разом із доведеним паритетом у відносинах між містами та їхнім сільським оточенням були констатовані ще в ході здійсненого переважно протягом останньої чверті ХХ ст. масштабного дослідження неукріплених пунктів на півдні Русі, координованого очолюваним О. П. Моцею відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, що сформульовано у низці праць із сільської тематики (Моця 1995; 1996; 2003, с. 209; Шекун, Веремейчик 1999, с. 66 та ін.). Водночас, розгорнуті на означеній категорії пам'яток новітні розкопки привели не до статистично-

го зростання уже відомих фактів і збільшення числа артефактів: результатом практично кожного сезону поставала фіксація чогось неординарного, доволі часто — навіть неочікуваного, внаслідок чого було акцентовано на актуальності подальших розробок проблематики південноруського села (Готун, Казимір 2020, с. 61 та ін.). Одним із основних пунктів, на матеріалах вивчення якого базується таке спостереження, виступає розташоване у південних передмістях столиці поселення Ходосівка-Рославське.

Пам'ятку відкрила Північна експедиція Інституту у 2007 р. (Готун, Казимір 2009), відразу ж розпочавши її розкопки (Готун, Сухонос, Казимір 2009а), які (з перервою на сезон 2020 р., коли співробітники через карантинні обмеження не змогли потрапити на територію закритого коттеджного містечка, що оточує пункт) тривають донині. З першого ж сезону розташоване на незначних розмірів підвищенні серед обширної заплави Дніпра поселення привернуло увагу високим рівнем матеріальної культури (Готун 2008), що з розгортанням робіт доводилось констатувати і в подальшому (Готун 2014; 2017б; Готун, Казимір 2019 та ін.). Результати окремих сезонів розкопок селища та розвідкових робіт у його окрузі висвітлені у присвячених польовим дослідженням щорічниках, а підведення підсумків опрацювання матеріалів за перші п'ять років, впродовж яких було розкрито 1041 м² площі, дозволило характеризувати певні категорії матеріальної культури жителів осередку (Готун, Гунь 2014; Готун, Сухонос 2015; Гунь 2013; Гунь, Оногда, Чміль 2016 та ін.) і виявлені під час його вивчення окремі об'єкти (Готун, 2015;

Готун, Сухонос, Казимір 2010а; Готун та ін. 2018b) та знахідки (Готун, 2017а; Готун та ін. 2018а; Готун, Казимір, Сухонос 2019). Не до кінця розкритим донедавна залишався один із суттєвих аспектів побуту мешканців, а саме специфіка вбрання давньої людності, втім недавня публікація скляних прикрас із цього пункту (Готун, Гунь 2020) разом із запропонованою роботою¹ виступають спробою заповнення вказаної прогалини.

Перегляд фахової літератури дозволяє стверджувати, що повсякденне життя народу доволі часто залишається за рамками наявних наукових розвідок, навіть присвячених тим чи іншим особливостям останнього. У характеристиках певних рис матеріальної культури постають абстрактні предмети досліджень, натомість втрачається наповнена пристрастями й відчуттями повсякденність жителів певного осередку або регіону, хоча саме побут, як відзначалось, виступає серцевинним, у якому лежать зародки і зачатки всіх так званих великих подій, розвитку та всіляких явищ суспільного і політичного життя (Забелин 1990, с. 36), для проникнення у таємницю суспільства середньовічної доби, на думку фахівців, лише соціально-економічної характеристики замало (Гуревич 1970, с. 24), а саме костюм був тією частиною побутової культури зі складною знаковою системою, яка дозволяла поділяти людей за статтю і віком, ідентифікувати їхню соціальну, етнічну, територіальну, релігійну належність та втілювалась у прислів'ї, що зустрічаються по одязі (Орфинская 2012, с. 68).

У той час, як звичаї, традиції, смаки, уподобання давнього населення доводиться не фіксувати під час польових досліджень, а скоріше реконструювати за опосередкованими даними, то така складова побутової культури, як костюм залишила по собі доволі виразні матеріальні свідчення. Важливість цієї категорії археологічного матеріалу влучно передає визначення *«ні начиння, ні господарські інструменти, ні зброя не дають нам можливості так виразно уявити зовнішній вигляд людини, як це дозволяють зробити одяг, прикраси, головний убір і взуття»* (Степанова 2014, с. 3). Відзначений у літературі етап, коли для характеристики одягу дослідники змушені були звертатись до фресок, мініатюр, пам'яток писемності тощо (Арциховський 1945; 1948; 1969; Левашова 1966; Сабурова 1978; Жилина 2017) вже поступово переходить до історіографічних надбань і накопичений впродовж тривалого періоду археологічний матеріал дає достатньо да-

них для характеристики цього аспекту життя середньовічного населення, у тому числі й сільського (Рабинович 1986; Брайчевська 1992; 2001; Сабурова 1997).

І хоч виготовлену із органічної сировини складову вказаної сфери в умовах сухого культурного шару півдня Русі виявити проблематично, тим не менше, при розкопках іноді вдається простежити фрагменти певних речей, вироблених із рослинних волокон, вовни, шкіри, хутра та ін. Повністю костюм доводиться уявляти значною мірою за аналогіями в публікаціях з означеного питання, та частина даних для його реконструкції отримана і безпосередньо на пам'ятці з урахуванням тих чи інших інструментів і пристосувань для виготовлення одягу та взуття і його елементів, виконаних із металу та інших більш довговічних матеріалів.

Зокрема, виробництво на поселенні спочатку ниток, а згодом — і полотна засвідчене знахідками пірофілітових і виготовленого зі стінки амфори прясельць, а також свинцевих виробів зазвичай урізано-конічної чи близької до неї форми (Готун та ін. 2013а, с. 90—92, рис. 3: 7, 8; 4: 1—11, 13—19). Останні датовані слов'яно-руською добою і ототожнювались з важками, прясельцями, пломбами, гудзиками, ворварками, гирками тощо (Болсуновский 1898, табл. 11: 25; Путешествие 1971, с. 116; Седова 1981, с. 156—158; Козловський 1992, с. 65, рис. 33: 14—19; Кузнецов, Ситий 1992, с. 38, 39, рис. 6: 9; Боровський, Калюк 1993, с. 15, 16, рис. 8: 6; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 75—77; Гоняний, Кац, Наумов 2003, с. 239, 240, рис. 6: 8, 9; Прищепа 2011, с. 157, рис. 155; Казимір та ін. 2013, с. 201, рис. 1: 8, 9; 2018, с. 90, рис. 2: 3; Носов, Плохов, Хвоцинская 2017, ил. 14: 6—12; Щербakov 2017, с. 119, рис. 5: 6; Андреев 2018, с. 216, 218, 223, 224, рис. 7: 2, 13: 1—7; Пронин 2018, с. 317, рис. 4: 9; Иванова, Хохлов 2019, с. 118, 119, рис. 21: № 1226, цв. вкл., рис. 20: № 1173; Макаров и др. 2019, с. 23, 25, рис. 9: 13 та ін.). Та, як уже доводилось зауважувати, виявлення при розкопках Новгородського представницької серії вказаних виробів з волокнами коноплі або кропиви у каналах, іноді зафіксованих дерев'яними стрижнями, зумовила ототожнення їх з важками вертикального ткацького верстата чи для ручного ткацтва. На поверхні знахідок простежені сліди від ударів одна об одну, а орнаментування предметів могло маркувати, наприклад, знаряддя, призначені для ниток іншого кольору (Олейников 2014). Дослідники відносять їх до речей стандартних типів, що побутували в XI—XIV ст. (Макаров, Федорина, Шполянський 2014, с. 123), та й у процесі подальших розкопок як на описаному пункті, так і на досліджуваному експедицією у той же період давньоруському посе-

1. Маючи нагоду, автори висловлюють щирі вдячність волонтеру експедиції Віктору Качуренку за надану при роботі над публікацією технічну допомогу.

ленні Софіївська Борщагівка, такі знаряддя доводилось знаходити неодноразово.

Опосередкованим джерелом щодо розвитку ткацтва слугують фрагменти кераміки з відбитками тканин. Випадки фіксації таких знахідок непоодинокі, але дані, що свідчили б про місцеве виготовлення виявленого на поселенні посуду відсутні, тому цей матеріал цінний для характеристики регіону загалом, а не розкопаного пункту. З іншого боку, зрозуміло, що впродовж однієї епохи і на одній площі населення послуговувалось загалом однаковими тканинами і ці матеріали цілком прийнятні для характеристики дослідженого осередку. Те ж саме стосується ще однієї обставини: сліди на кераміці, зазвичай, залишав гончар або хтось із його близького оточення. Але в умовах натурального господарства повністю гончарської родини навряд чи могло суттєво відрізнитись від полотна сімей сусідніх землероба або коваля. Відповідно, знахідки цілком можна залучати при розгляді певних загальних рис пам'ятки.

На ймовірність місцевого виготовлення хай не найскладніших шкіряних виробів побічно вказує видова складова зібраної остеологічної колекції, до якої, за визначенням О. П. Журавльова, увійшли свійські бик, вівця, коза, кінь та свиня; це ж саме засвідчують уламки коси, яка, за усталеною думкою, слугує показником стійлового утримання худоби. Простежене О. П. Журавльовим і О. Г. Сенюком за археозоологічними даними полювання на ссавців, а саме зайця, лисицю, ведмедя, бобра, кабана, видру, оленя, тура, лося, козулю, вовка, куницю, борсука забезпечувало і хутром, причому хижаків, зазвичай, вистежували саме заради останнього і їхні туші свіжували, як правило, неподалік місця добування без транспортування туш до обійстя, відтак, виявлені при розкопках селища кісткові рештки відображають лише частину мисливських трофеїв мешканців досліджуваного осередку. Додатковим аргументом розвитку галузі слугують наконечники стріл, які, як вважають фахівці, могли використовувати і на полюванні, і під час військових сутичок. Та й сулиці, наконечники яких на селищі непоодинокі, частина дослідників відносить до мисливських знарядь. Крім того, вовну та певний відсоток хутра мешканці отримували за рахунок свійських тварин (Готун та ін. 2013а, с. 87, 88, рис. 1: 1—3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 186, 187, 196, рис. 1: 5).

Про неодмінну в умовах натурального господарства вичинку шкур і хутра свідчить не лише видовий склад тварин, а й ототожнений з чинбарським чи лимарським знаряддям — скреблом або скобелем інструмент із щелепи молодшої свині (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 13). Як уже відзначалось,

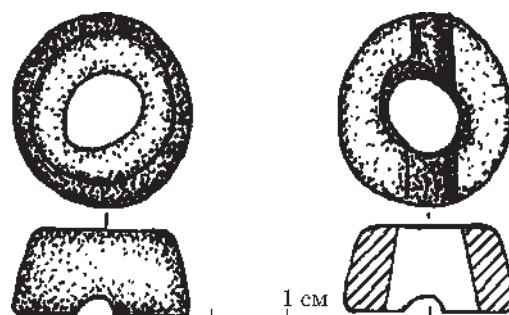

Рис. 1. Гудзик із половини шиферного прясельця з поселення Ходосівка-Рославське

призначені для міздрування, лоювання і вигладжування шкур схожі вироби походили з шарів XVII—XVIII ст. у Львові, де було виділено можливий осередок обробки вказаної сировини (Мацкевий, Войнаровський 2007, с. 362).

З виготовленням шкіряних і хутряних виробів пов'язані виявлені на пам'ятці шила і швайки. Знайдено на пункті й кілька проколів, та вони справляють враження зроблених кустарно і, найімовірніше, — ситуативно. Спостереження за рисами матеріальної культури слов'яно-руського населення регіону дозволяє констатувати використання знарядь із рогу й кістки на ранніх етапах і металевих — у пізніші часи: тенденція зменшення побутовання кістяних предметів вказаного призначення простежена дослідниками для періоду після рубежу XI—XII ст. (Смирнова 2000, с. 239). Відповідно, асортимент вказаних інструментів осередку цілком відповідає його хронології. Пошиття та ремонт одягу маркують голки, переважно залізни, крім одного виробу із кольорового металу (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 5—7, 5: 13; Готун Казимір 2019, с. 149).

Маркером певної специфіки верхнього одягу населення пункту слугує шиферний, виготовлений, ймовірно, із розколотого по ребру біконічного прясельця гудзик (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 1). На його кріплення доволі грубими нитками до товстої тканини або шкіри чи хутра вказують несиметрична потертість отвору та глибока боріздка через середину виробу (рис. 1).

Суттєвим доповненням характеристики убору середньовічних жителів селища в урочищі Рославське у Ходосівці виступають виготовлені із чорного і кольорового металів елементи поясного набору та сумок чи іншого подібного спорядження. Частина предметів, ймовірно, може бути пов'язана з кінською зброєю, адже виокремити спосіб використання виявлених у шарі схожих речей поки що проблематично, а загальна типологія для них не розроблена, хоч у літературі й доводилось зустрічати міркування, що прикраси вуздечок, як правило, більш профільовані,

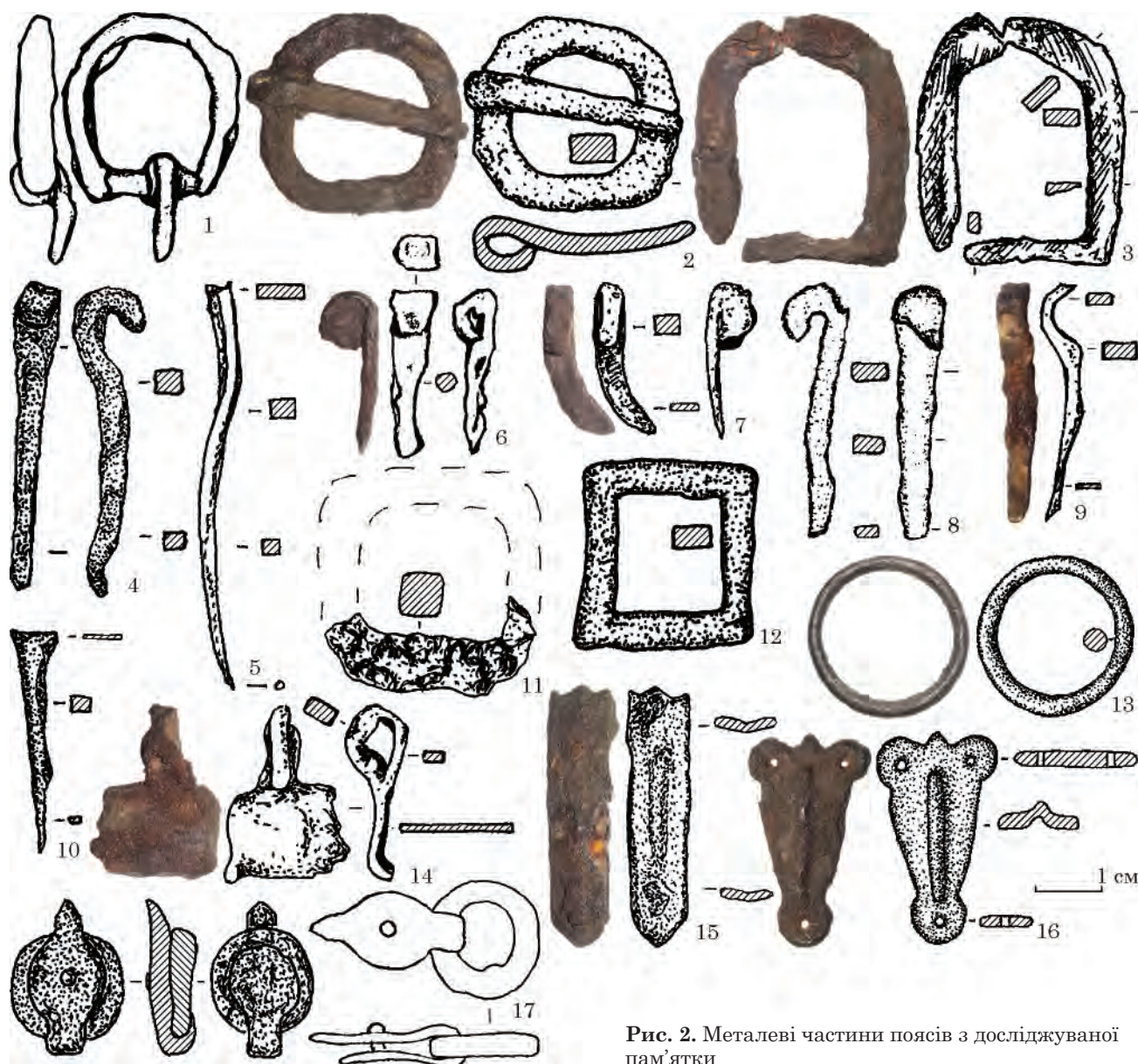

Рис. 2. Металеві частини поясів з досліджуваної пам'ятки

тоді як поясним оздобам частіше властива плоска форма. Серед згаданих виробів переважають залізні пряжки з округлою чи арковою формою рамкою і язички від них, яких на поселенні зібрано 11 (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 1—5 та ін.). Розміри цих знахідок коливаються від 25 до 50 мм. Доповнює колекцію бронзова пряжка без язичка з підпрямокутною рамкою (рис. 2: 1—12).

У той час, як не всі пряжки слугують індикаторами суспільної значущості їхніх власників (у літературі супровідний інвентар поховання рядової особи характеризувався як просте кінців'я, ліроподібна пряжка та два кільця в районі тазу), досконаліші елементи оздоблення віднесені дослідниками до престижних речей, адже прикрашений ними пояс — найяскравіший елемент середньовічного чоловічого убору — багато в чому

відіграв роль не утилітарного, а статусного предмета, визначеного як певне військово-свідомство — своєрідний «паспорт служилої особи», співставимо з погонями в сучасних збройних силах (Мурашова 1997, с. 79; Зайцева 2005, с. 125; Толочко, Моця 2009, с. 174 та ін.). При цьому значення багатого пояса не обмежувалось середовищем виключно професійних воїнів: із 36 небіжчиків Гньоздовського могильника з поясними наборами у складі поховального інвентарю у 16 випадках зброя похованого не супроводжувала (Мурашева 2000, с. 5). Крім того, за спостереженнями спеціалістів, ремінна і сумочна гарнітура для, наприклад, міст Північно-Західної Русі та суміжних земель становила другу за чисельністю групу серед прикрас і побутових предметів із кольорових металів, виготовлених у східній традиції (Козлова 2006, с. 13), а це, в свою чергу, вказує на її

роль, як джерела з історії населення середньовічної доби.

Із числа виявлених під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське артефактів до поясного набору належить бронзове (?) кільце-розподільвач діаметром 23 мм, завтовшки 3 мм (рис. 2: 13). Аналогічні кільця використовували і разом з металевими тримачами, і як самостійну деталь, що поєднувала шкіряні частини поясів. Вироби відомі не лише на території Русі, а й серед синхронних старожитностей прибалтійських земель, де ремінна гарнітура завдяки численним поховальним комплексам вивчена більш детально (Логунова 2008, с. 71).

Попри незначні розміри, не виключено, що з ременем або з портупесею пов'язаний залізний розподільвач (рис. 2: 17), репрезентований кільцем діаметром 17 мм, охопленим зігнутою і скріпленою заклепкою пластиною з ромбічною (13 × 16 мм) лицевою частиною (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 15). Зазвичай вироби вказаного призначення налічували щонайменше дві пластини для з'єднання елементів ременя, але досить низький стан збереженості знахідки дозволяє у цьому випадку не виключати на етапі використання спорядження існування більшої їх кількості. У подальшому подібні предмети на пам'ятці також траплялись, до того ж — у значно кращому стані. Варто зауважити, що доволі схожа річ із селища Куліковка 4 у пониззі Непрядви на Куликовому полі віднесена дослідниками до розподільвачів ременів кінського оголів'я (Гоняний, Кац, Наумов 2003, с. 241, 242, рис. 7: 11). Стосовно селища Ходосівка-Рославське, така інтерпретація вдало корелюється зі знайденими на пам'ятці вудилами та роговою застібкою кінських пуг (Готун, Сухонос 2015, с. 181, 183, рис. 3: 4—9; Готун та ін. 2015, с. 84, рис. 1: 4; 2019, с. 88, рис.: 8; 2020, с. 85, 86, рис. 3: 2, 3 та ін.), але з урахуванням спостереження спеціалістів, що *«численні ремінні накладки, які трапляються при розкопках давньоруських пам'яток, належали не лише до пояса, вони могли слугувати прикрасою кінської зброї, шкіряних сумок і гаманців. Спроби розділити ремінну гарнітуру за функціональною належністю наражаються на низку труднощів, викликаних тим, що металеві накладки на різні категорії предметів морфологічно близькі»* (Мурашева 2000, с. 70), згадану знахідку можна розглядати і серед цієї категорії археологічного матеріалу.

Фрагментована залізна накладка підквадратної форми (рис. 2: 14) завдовжки 17 мм з вушком біля одного із завершень (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 14) може бути частиною парної застібки-щитка з вертикальним гачком, яку кріпили до ременя та

могли обладнувати додатковими напаяними смужками для вільної фіксації. Схожі пряжки входили до складу поширеного у Карпато-Балканському регіоні з XIV до XX ст. жіночого костюму. Їхні найбільш ранні екземпляри походять із Болгарії і Румунії, розповсюдження крім зазначених територій охоплює Молдову, Сербію, Албанію, Чорногорію, Македонію, трапляються речі також у північнопричорноморському регіоні, хоча питання хронології та класифікації таких предметів ще потребують подальших розробок (Мурашева 2000, с. 50, рис. 71: 1А—В; Абызова, Рябцева 2007; Біляева, Фіалко 2012, с. 256; Дружинина 2014, с. 84—88).

Остаточного неідентифікованою лишається підтрикутний обрисів (17 × 30 мм) залізна накладка (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 7) з випуклим ребром вздовж осі (рис. 2: 16). Дослідники підкреслювали, що накладки, наприклад, ремінні та збройні, розрізняти досить важко, до того ж, виникає зумовлена високою швидкістю поширення і сприйняття традиції виготовлення таких речей складність атрибуції кожного екземпляра (Козлова 2004, с. 188). Аналогій знахідці з Ходосівки-Рославського у межах Середнього Подніпров'я у доступній літературі знайти не вдалося, натомість предмети дещо схожих обрисів, названі подібними до пташиних голів (з оком по центру і дзьобами у різні боки, хоча саме дзьоби у прикрасі з Ходосівки, причому — одиничній, а не у складі розетки, не виражені), у значній кількості походять із культурних нашарувань золотоординської доби у Новгороді. З огляду на часті випадки фіксації схожих речей при дослідженні крупних міських центрів Поволжя, фахівці дотримуються точки зору про довізний характер таких прикрас, хоча не відкидають імовірності організації у подальшому їхнього виробництва на території Русі (Козлова 2004, с. 194, 195, рис. 4: 5—9, 12).

Лише однією знахідкою на поселенні представлено залізне кінців'я ременя (Готун, та ін. 2012, с. 248, рис.: 3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 6) видовжено-підпрямокутне, зі звуженим одним краєм та хвилястим іншим. Предмет пласкоопуклий, неорнаментований (рис. 2: 15). У типології В. В. Мурашової речі такої форми зараховані до класу I (Мурашева 2000, с. 57), датованого IX—X ст. З огляду на базування розробок дослідниці на курганных похованнях Північної Русі, не варто датувати знахідку із селища Ходосівка-Рославське вказаним часом. Враховуючи простоту і функціональність речі та виходячи із загальної хронології пункту, період використання цього виробу доводиться визначати у межах XII—XIV ст.

Обмеженість археологічних даних про специфіку поясного набору середньовічного

селянства загалом та незначна кількість відповідних знахідок з поселення за перші п'ять років розкопок зокрема на цьому етапі досліджень засвідчують, що мешканці осередку за доби Київської Русі та у монгольсько-литовський період користувались поясами, які за загальноприйнятими класифікаційними розробками відносяться до двох основних типів. До першого, так званого «побутового», належать вироби із використанням розподілювачів і кілець у невизначеній кількості, до другого — утилітарного — включено пояси із пряжками та кінців'ями ременів (Мурашева 2000, с. 70). Наявність на селищі поясів третього типу — набірних — за перші п'ять років вивчення пункту не простежена.

Крім відображення статусу власника за середньовіччя пояс, за спостереженнями дослідників, слугував своєрідною кишенею (власне кишені з'явилися у XVI—XVII ст.) — до нього підвішували різні дрібні речі: ніж, оселок, кресало і т. д. (Мурашева 2000, с. 77; Логунова 2008, с. 68). Бруски з отворами для кріплення зафіксовані на селищі Ходосівка-Рославське неодноразово (Готун та ін. 2013а, с. 95, 96, рис. 8: 1—5). Такі речі традиційно пов'язують зі спорядженням воїна чи представника військово-торгівельного стану, хоча в літературі зустрічались міркування і стосовно ритуального призначення названих виробів, використання знарядь як амулетів (Янссон 1999, с. 35; Пивоваров 2006, с. 234; Бычкова и др. 2008; Дорофеева, Стеблин-Каменская 2013, с. 170; Янин и др. 2015, с. 61, 62, рис. 9: 6; Бычкова, Ениосова, Нилус 2018, с. 69, 70, 71, 73, рис. 1: 1а, 2а, 3: 2а, 9: 1; Мусин, Тарабардина 2019, с. 774, 775, рис. 4: Ж10). Деякі, а саме виготовлені із різнокольорового сланцю, були віднесені до призначених для гостріння ножів та зброї престижних речей (Зайцева, Макаров 2008, с. 255, рис. 213), хоча частина «смугастих» брусків із Гньоздова через специфіку використаної для їхнього виготовлення породи виявились непридатною для гостріння (Бычкова и др. 2008, с. 213) і до остаточного з'ясування призначення була ототожнена з привісками (Комар, Хамайко 2014, с. 194). Загалом бруски з отворами відомі з передскіфської доби й загалом ідентифікуються з речами кочовиків, найближча знахідка ранньоскіфського часу виявлена в ході розкопок Хотівського городища (Кравченко 2017, с. 54—56, рис. 59: 3). Схоже, ними (крім непристосованих для утилітарного використання ототожнених з підвісками) послуговувались особи, особливості занять яких незалежно від соціального стану були пов'язані з переміщеннями на певну відстань, і мешканці села не становили винятку. Про це свідчить фіксація названих предметів на низці неукріплених осередків, зокрема на Канівському поселенні, Ліско-

вому, Озаричах тощо, акцентувати на чому вже доводилось (Готун 2017, с. 75). Знахідки також траплялись на таких пунктах як Селище поруч с. Анисів у Чернігівському Задесенні, Которський погост у Новгородській землі, Лукомль неподалік однойменного городища (Кузнецов, Ситий 1992, с. 39, рис. 7: 6; Штыхаў 2000, с. 208, мал. 46: 21; Михайлова 2019, с. 302, рис. 4: 15) та ін. Неодноразово при дослідженнях селища Ходосівка-Рославське були зафіксовані й кресала. Щодо ножів, яких за п'ять років розкопок зібрано значну кількість — зрозуміло, що далеко не всі з них супроводжували власника на поясі, значна частина перебувала у місцях використання, а саме у житлах чи у майстернях певного профілю.

Остаточної атрибуції ще потребує оздоблена рослинним декором фігурна пластина (рис. 3: 4) розмірами 31 × 52 мм, зламана у нижній частині та оснащена виступом округло-восьмигранної форми з отвором діаметром 23 мм по центру у верхній (Готун, Сухонос, Казимір 2010b, с. 93, рис. 2; Готун та ін. 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 3). Пошук аналогій уламку завершився дещо несподівано: з одного боку він, причому не лише у зовнішніх обрисах, а й у метричних характеристиках, схожий на частину лицьової пластини застібки шкіряної поясної сумки (рис. 3: 1—3, 5), з іншого — на завершення щитка однієї із різновидностей християнських кадильнихниць (рис. 3: 6—8).

Походження середньовічних шкіряних сумок з металевими застілками, виявлених, зокрема, при розкопках Новгорода у шарах XIV ст. (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 148, 149), дослідники пов'язують із золотоординськими територіями, вважаючи названі вироби поширеним елементом поясного набору кочовиків (Козлова 2004, с. 199), відносно чого показовий курган золотоординської доби в с. Усть-Курдюм у Саратовській обл. із сумкою на поясі похованої особи (Афоньков 2012, с. 160, 161). Водночас, біля 1000 гаманців зі шкіри та їхніх деталей відомо на низці литовських некрополів (Urbanavičienė 1995, р. 184, 185, раб. 36; Svetikas 2003, р. 241—263), де частина могил належала adeptам лівонського ордену. Серед них були також терціарії — миряни Третього ордену, які мали право одягати орденське вбрання, але з певними відмінностями, що вказували на специфіку їхньої віри і соціальний статус (Баранов 2011). За даними європейських документів XV ст., атрибутом терціарія виступав шкіряний гаманець, а зростання ордену збігається у часі з прийняттям і поширенням у Литві католицизму (Svetikas 2003, р. 263). Наявність на селищі Ходосівка-Рославське серії пов'язаних із регіоном Балтії речей, про що йтиметься нижче, здавалось би, дає під-

Рис. 3. Лицеві частини бронзових застібок від середньовічних шкіряних сумок (1—3) за Є. Светікусом і реконструкція такого виробу (5) за С. Урбанавічене, фрагментована фігурна пластина з ходосівського селища (4), середньовічні кацеї з Києва (7) за Б. І. та В. М. Ханенками і з Музею Бенакі в Афінах (8) за В. В. Ігошевим і частина такого виробу з поселення Селище на Чернігівщині (6) за Г. О. Кузнецовим, Ю. М. Ситим та О. М. Веремейчик

стави розглядати знахідку в описаному контексті, та форма й розміри предмета, як уже згадано, дозволяють вбачати у ньому також уламок кацеї.

За спостереженнями дослідників, спалювання благовонних ароматичних смол у супроводі відповідної молитви під час значимих літургійних дій християнського світу до Нового часу відбувалось із застосуванням не лише стаціонарних курильниць і звичних для сучасності кадильниць на ланцюжках чи шнурах, а й переносних пристроїв у вигляді чаш на піддоні з руків'ям — кацей (Ігошев 2015). Присутність останніх, спочатку довізних із Візантії, а згодом — ймовірно, виготовлених давньоруськими майстрами, у храмах періоду Київської Русі задокументована повідомленнями літописів, свідченням Життя Єфросинії Полоцької щодо придбання преподобною цієї речі у Константино-

полі та ін., зображення їх наявне на іконах, мініатюрах пам'яток писемності, мозаїках та фресках, а особливості використання регламентовані церковним статутом (Ігошев 2015, с. 109, 111—113, рис. 4). В публікаціях (Ігошев 2015, с. 116, 117, рис. 9, 11 та ін.) наведені зображення означених предметів із музейних фондів, зокрема з Музею Бенакі у м. Афіни (рис. 3: 8), зібрання Варвари і Богдана Ханенків, Національного історичного музею Республіки Білорусь та ін. Увінчані виступом з отвором виробу цього призначення траплялись також при розкопках Києва (рис. 3: 7), Херсонеса, Чернігова, городища біля с. Городище Хмельницької обл. та ін. (Ханенко 1902, табл. XII: 247; Коваленко, Пуцко 1995, с. 83, рис. 1; Ігошев 2015, с. 118, 120, рис. 13, 14; Кацея 2014—2021 та ін.). Попри неординарність названих предметів загалом, наявність на селищі Ходосівка-

Рис. 4. Скроневі кільця та сережки з поселення

Рославське одиничних на південноруських землях пов'язаних з християнським віровченням знахідок — металевої нашивки паломника, що вклонився Розп'яттю «Святий Лик» у м. Лука в Тоскані, фрагментованого медальйона із зображенням Спасителя, частини кіотного хреста, з одного боку й фіксація на відомому завдяки низці статусних речей неукріпленому осередку Селище біля с. Анисів у заплаві Десни також обладнаного у верхній частині отвором щитка кацеї (рис. 3: 6) з рельєфним зображенням обабіч «дерева життя» двох птахів, найімовірніше — павичів¹ (Кузнецов, Ситий 1992, с. 35, 39, рис. 2: 4; Веремейчик 2010, с. 351, рис. 5: 5) з іншого, дозволяють не виключати і таку належність ходосівського уламка. Виявлення частини кацеї відзначене і в ході розкопок селища Григорівка (Петрашенко 2005, с. 96, 97, 262, рис. 49: 8, прил. 8), але відсутність у знахідки щитка лише засвідчує можливість використання цих виробів на пам'ятках сільського типу без аналізу особливостей оформлення знайденого на пункті твору середньовічної тореветики.

За загальної невирішеності питання з ідентифікацією знахідки із селища в урочищі Рославське в Ходосівці перша із наведених паралелей дозволила розглядати цей предмет під час характеристики убору давніх мешканців осередку, та остаточна інтерпретація описаної речі ще попереду.

Суттєвим доповненням власне убору виступали прикраси, в числі яких фахівці

1. Оригінальність знахідки навіть зумовила використання її зображення у сучасному гербі села (Анисів...).

традиційно виокремлюють оздоблення голови, рук і нагрудні. Знахідки цієї категорії при розкопках виявлялись неодноразово, причому серед них доволі часто траплялись речі, які традиційна історіографія відносила до деталей вбрання заможної містянки (Готун та ін. 2013а, с. 97; Готун 2014, с. 129, 130, рис. 8; Готун, Казимір 2019, с. 151—153, рис. 6).

Зафіксовані впродовж означених п'яти років вивчення пам'ятки прикраси голови репрезентовано двома скроневими кільцями та двома сережками.

На зміну традиційному підходу до слов'янських скроневих кілець — маркера місця проживання окремих племен та одного із етновизначальних елементів народного костюму (Арциховский 1930, с. 44, 45), сучасні дослідники вважають доцільнішим для X—XIII ст. вживати поняття не етнічних, а територіальних ювелірних наборів, які позначали ареали розселення літописних племен (Рябцева 2005, с. 36—38). Як вважають спеціалісти, кільця — виключно жіночі прикраси, властиві парадним і повсякденним уборам містянок і селянок, хоча зрідка названі речі траплялись також у чоловічих похованнях, де були використані як браслети. Переважна більшість названих предметів походить із поховальних комплексів або скарбів (Рябцева 2005, с. 210; Степанова 2010, с. 277), хоча на фортифікованих осередках знахідки цих виробів теж відомі (Седов 1982, с. 260). Щодо сільських пам'яток, на думку дослідників, на них прикраси траплялись рідко, зазвичай виготовлені із дешевших сплавів і за спрощеними технологіями, що значно знижувало їхню вартість (Рябцева 2005, с. 210).

Два скроневих кільця із селища Ходосівка-Рославське належать до перснеподібних виробів із розімкненими кінцями (Арциховский 1930, с. 61; Степанова 2010, с. 279). Одне з них (рис. 4: 1), виготовлене, схоже, з олов'янисто-свинцевого сплаву, має діаметр 2,3 мм, діаметр дроту становить 2,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 30). Друге (рис. 4: 2), найімовірніше, бронзове. Його діаметр 15 мм за діаметру дроту 1,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 23). Такі прикраси були широко розповсюджені по всій території північно-західної та південно-східної Русі, тому не можуть слугувати для чіткого визначення регіональних чи хронологічних аспектів (Левашова 1967, с. 15; Седов 1982, с. 260). На території Середнього Подніпров'я перснеподібні скроневі кільця відомі на неукріплених пам'ятках біля с. Григорівка (Петрашенко 2005, с. 91). Значну їх кількість було зафіксовано під час досліджень Автуничів (Моця та ін. 1997, с. 45, рис. 13). Досить цікаву картину демонструє

вивчення курганів і ґрунтових могильників Правобережжя Х—ХІІІ ст., де зосереджена переважна більшість відомих найпростіших скроневих кілець, а їх число переважає кількість аналогічних знахідок на Лівобережжі. Дослідники пов'язують поширення цих речей з територією проживання полян (Русанова 1966, с. 17). Зрозуміло, що наймасовіший тип скроневих прикрас не дозволяє чітко відносити їх до конкретних регіонів, але у випадку знахідок з поселення Ходосівка-Рославське наявність цих предметів на пам'ятці цілком закономірна.

Щодо способу носіння персноподібних дротових кілець у середовищі дослідників існують певні розбіжності. Окрім загальноприйнятої версії про їхнє кріплення у волоссі чи на стрічках біля скронь відомі випадки обшивання очілля або краю головного убору, тому в літературі іноді трапляється термін «шотиличні кільця», хоча правильність фіксації матеріалів залишається сумнівною. У північно-східних регіонах Русі аналогічні предмети скріплювали ланцюжком і носили в якості шийної прикраси (Левашова 1967, с. 15).

Невіддільно від скроневих кілець логічно розглядати ще один тип оздоб голови — сережки. Джерела демонструють досить неоднозначну картину відносно цих речей. В ході систематизації та класифікації ювелірних виробів із курганних могильників в'ятицьких племен, А. В. Арциховський не виділяв сережки до окремої категорії, аргументуючи це тим, що археологічних даних недостатньо, аби визначити, як саме їх носили — у вухах чи на головних уборах (Арциховський 1930, с. 46). Та Г. Ф. Корзухіна зауважила, що механізм застібки скроневих кілець не дозволяв вдягати їх у мочку вуха і водночас акцентувала на цитатах з літописних джерел ХІІ ст., де сережки згадані як у жінок, так і в чоловіків та на фіксації однієї вказаної прикраси біля вуха у похованнях дружинників, без деталізації, щоправда, біля якого саме (Корзухіна 1954, с. 59). Б. О. Рыбаков дотримувався погляду, що сережок за часів Русі не носили взагалі, а їхню роль виконували привіски біля скронь, які називали «усерязь» (Рыбаков 1988, с. 521). Зрозуміло, що означений підхід розвивала М. В. Седова, яка коротко згадує про масову появу сережок у побуті з ХІV ст. у результаті поширення моди зі Сходу (Седова 1981, с. 16), але С. С. Рябцева відокремила сережки від скроневих кілець, акцентуючи при цьому на намістинних саме сережках, якими масово послуговувались на доволі обширних територіях Русі, Балкан, Кавказу та Європи (Рябцева 2005, с. 210—234).

Попри залучення І. І. Срезневським при наведенні термінів «сережка», «усерязь» — у

значенні «сережка», «вушна прикраса», «сережка» — невелика сережка, «сережний» — призначений для сережки, наприклад камінь (Срезневський 1912, с. 340, 1265) доволі пізніх — ХІV—ХІVІ ст. джерел, крім згаданих повідомлень літописів доречно також звернутись і до неодноразово використаного дослідниками опису Львом Діаконом князя Святослава зі згадкою у одному його вусі золотої сережки з обрамленим двома перлинами карбункулом (Лев Діакон 1988, с. 82). І хоча в цьому випадку йшлося по-перше: про князя, а не вихідця з народу; по-друге: знаного специфічністю звичок та й загалом способу життя; по-третє: в умовах війни, для висновку відносно існування цих прикрас на Русі наведеного, тим не менше, цілком достатньо. Показово також, що джерела в усіх випадках слово «сережка» вживають в однині, що напговхує на думку відносно непарного носіння названих виробів.

Чи не остаточне вирішення проблема використання сережок населенням Київської Русі отримала після дослідження виявлених у похованнях ХІ—ХІІІ ст. скроневих кілець зі вцілілими фрагментами шкіри, які вважали залишками головних уборів з прикріпленими скроневими кільцями. Експертиза засвідчила антропологічну приналежність зразків, а саме репрезентацію ними решток муміфікованих людських вух зі скроневими кільцями, використаними як сережки. Прокли простежені у мочці та у середній і верхній частинах вушного завитка, що свідчить про можливість одночасного носіння кількох сережок у одному вусі та поліфункціональність скроневих кілець, які сережки повністю витіснять лише у ХІV ст. Діаметри отворів у досліджених зразках коливаються у межах 2 мм, що цілком відповідає середній товщині дужок кілець (Агапов, Сарачева 1997).

Щодо поселення Ходосівка-Рославське — виявлені під час його вивчення дві речі, імовірно, належать до сережок, хоча у їхню основу були покладені інші категорії прикрас, а саме персні. Не виключено, що у цьому випадку зіграли роль індивідуальні вподобання їхніх власників.

Першу представляє дужка з кольорового металу, можливо, срібла, діаметром 15 мм (рис. 4: 3). На момент первинного функціонування прикраса, ймовірно, була виготовлена у техніці лиття у формі псевдовитим перснем із розімкненими гладкими кінцями. Ширина стрижня коливається в межах 1—2,5 мм. У Новгороді аналогічні вироби із олов'янисто-свинцевих сплавів та латуні зафіксовані у нашаруваннях ХІ—ХV ст. (Седова 1981, с. 125, 127). Після пошкодження середньої частини, щонайменше одну із половинок персня було вигнуто в дужку і використано як сережку або скроневе кільце.

Рис. 5. Твори металопластики з розкопок селища в урочищі Рославське у Ходосівці

Друга прикраса бронзова (?), лита, має вигляд розімкнутого овалу, заввишки 20 мм і завширшки 10 мм (рис. 4: 4). Стрижень плосковипуклий (2 × 3 мм), звужений до країв (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 29). Найімовірніше, у основі цього предмета — круглодротовий перстень із розімкненими кінцями. Схожі вироби були масово поширені у новгородських шарах XI—XIII ст. (Седова 1981, с. 122). Показово, що річ не зламана, їй спеціально надали відповідної форми, або ж майстер відразу виготовляв сережку, хоча інформації про подібні вироби у доступній літературі виявити не вдалось.

До нагрудних у колекції пункту зараховано кілька підвісок, намистини та фібули.

Одна із речей (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 3) представлена виготовленим зі свинцево-олов'янистого (?) сплаву плоским литим виробом розмірами 3 × 20 × 30 мм (рис. 5: 1). Прикраса пошкоджена дією високих температур, тому її важко ідентифікувати, але наявність на зовнішній поверхні предмета залишків доволі крупних розмірів псевдозерні вказує на приналежність знахідки до убору. Свого часу відносно частини прикрас, художнє оформлення яких було близьким до народного мистецтва, фахівці пропонували вживати визначення не ювелірного, а металевих убору (Жилина 2012а, с. 93). І хоча у цитованій публікації йшлося про зовсім інші категорії виробів, влучність наведеного формулювання цілком дозволяє скористатись ним і стосовно описаного предмета та подібних до нього речей з поселення.

Друга знахідка (рис. 5: 2) репрезентована литою криноподібною або лілієподібною підвіскою, теж виготовленою зі свинцево-олов'янистого сплаву (?), візуально тотожного до попередньої речі. Її розміри — 3 × 22 × 33 мм, верхня частина з отвором для підвішування втрачена. Виріб патинований,

поганої збереженості, на його поверхні простежені рельєфні вертикальні боріздки, які надають бічним пелюсткам крину об'ємності та завершуються псевдозерню (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 1). Схожі прикраси відомі у комплексах домонгольського періоду: золоті — у Сахнівці, срібні з позолотою або без неї — у Києві, Володимирі, Старій Рязані, з останнього пункту та із Пскова походили названі вироби із бронзи (Ханенко 1902, с. 52, табл. XXIX: 1095; Корзухіна 1954, с. 113; Седова 1997, с. 68; Жарнов 2009, с. 437, рис. 7; Стрикалов, Чернецов 2015, с. 97, рис. 10). Інформація про фіксацію подібних речей з'являлась і стосовно низки інших пам'яток. Виготовлені зі срібла і свинцево-олов'янистого сплаву датовані XIII—XIV ст. аналогічні підвіски виявлені не лише на території Київської Русі, а й, наприклад, у Кернаве (Kernave 2002, s. 166, 174—175; Vėlius 2005, p. 60—61); криноподібні прикраси у складі коштовного намиста відомі у скарбах, знайдених у Стаклишкесі, Гялегаліяї, Кретингу в Литві (Daugudis 1968, p. 38).

Залишилась неатрибутованою ще одна річ з поселення, яка, можливо, демонструє спробу скопіювати вишуканий предмет за відбитком в однічній формі (рис. 5: 3). Тонка фігурна пластина зі свинцевого сплаву, що вціліла в довжину на 36 мм за ширини 14 мм, прикрашена рельєфними лініями, які краплеподібним зображенням, схоже, розпочинали своєрідну плетінку (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 2). Наявні по периметру прикраси залишки зайвого металу, найімовірніше, засвідчують розвиток місцевої металопластики, демонструючи невдалу ливарну спробу або незавершеність речі.

Із пункту походить частина виробу, один із варіантів визначення якого — фрагмент відлитої з бронзи ромбічної навскіснорешітчастої підвіски (рис. 5: 4). Довжина уламка

32 мм, ширина — 25 мм, товщина — 1 мм. У його верхній частині наявний отвір діаметром 4 мм (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 4; 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 1). Незавершеність цієї речі (необроблені ливарні шви, дрібні заголки металу всередині решітки й отвору) вже згадана. Імовірно, порожнини заповнилися при відливанні, після чого здійснено спробу прибрати зайве невеликим гострим інструментом, що засвідчили глибокі боріздки по краях решітки. Підокруглі косо- та прямо-решітчасті підвіски притаманні північно-західним та північно-східним територіям Русі, а саме Новгороду і новгородським землям, де вони побутували з XII ст. (Седова 1997, с. 68). Площу розповсюдження речей картографуванням розширено до території Ленінградської і Псковської областей (Успенская 1967, с. 108, 109). Ромбічні підвіски поширені менше, в літературі їхня фіксація згадана рідко, хоча на пов'язаних із незаконним обігом рухомих археологічних пам'яток ресурсах виробу трапляються доволі часто. Одна з таких прикрас, як згадано, відома з розкопок неукріплених пам'яток поблизу с. Григорівка, ще одна знайдена у літописному Юр'єві (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 40; Петрашенко 1997, с. 133). Водночас, як уже доводилось акцентувати, предмети з названих пунктів мали традиційний вигляд, а знахідка з поселення у Ходосівці позбавлена наявних на ромбічних решітчастих привісках виступів на кутах, тому ідентифікація цього виробу ще потребує уточнення. Разом з тим, досить схожі обриси, щоправда, з напівкруглими виступами по периметру ромба і кільцем на його верхньому куті, мають ажурні підвіски з колекції А. Ф. Ліхачова в Національному музеї Республіки Татарстан та з Балашовського краєзнавчого музею. Фахівці вбачають у цих речах втілення загального орнаментального мотиву одного з найважливіших буддійських символів — т. зв. «вічного вузла», «нескінченного вузла», «вузла щастя», вважаючи, що результатом саме його розвитку став сюжет «вузла життя і смерті», простежений у творах московського декоративно-прикладного мистецтва XV ст. У контексті хронології селища Ходосівка-Рославське виступає суттєвим спостереження дослідників щодо популярності означеного орнаменту в Поволжі у золотоординську епоху (Нуретдинова, Губайдуллина, Морозов 2018, с. 575, 576, рис. 5: 1; Крест-медальон).

Щодо останніх чотирьох речей, вже доводилось відзначати ймовірне відображення ними спроб жителів селища практикувати роботу з кольоровими металами. Попри відоме використання у ювелірній справі свинцю, акцентувалось і на виробках, пластичність яких (окремі речі буквально згинались під власною вагою при спробі взяти їх за один з

країв) практично унеможливила подальше використання предметів (Готун та ін. 2013а, с. 97, 98; Готун 2017, с. 67, рис. 3). Тим не менше, навіть якщо названі прикраси і не перебували у вжитку мешканців, вони однак відображають ймовірні доповнення до характеристики вбрання населення пункту.

У колекції знахідок із селища зберігається кулястий бронзовий бубонець діаметром 19 мм (рис. 5: 5) з лінійним прорізом, оздоблений рельєфним поясом з трьох ліній (Готун, Сухонос 2014, с. 63, рис. 7: 4). Аналогічні бубонці дослідники відносять до наймасовішого типу, що побутував у Новгороді в XI—XIV ст., хоча період найбільшого розповсюдження таких речей припадав на XII ст. (Мальм, Фехнер 1967, с. 137; Седова 1981, с. 156, 157, рис. 62: 6; Лесман 1990, с. 60, 61). Найбільше цих прикрас локалізовано на півночі давньої Русі, але й на території Середнього Подніпров'я описані знахідки не виняткові. Подібні підвіски траплялися на поселеннях Автуничі, Софіївська Борщівка, Дорогинка, Ліскове, Григорівка, Кошівка-8; на останньому знаходили й інші варіанти виконання цих речей (Моця та ін. 1997, с. 45; Готун, Семенюк 2001, с. 99; Серов 2001, с. 134, рис. 11: 14; Орлов 2003, с. 122; Петрашенко 2005, с. 92; Лысенко и др. 2012, с. 28, 40, 49, 110, 128, и след.; Казимір та ін. 2018, с. 90).

Окрім різноманітних підвісок, мешканки поселення в урочищі Рославське носили намисто. Бурштинові виробки, які виготовляли майстри з досліджуваної пам'ятки та скляні і пастові прикраси з пункту вже охарактеризовані (Готун, Сухонос, Казимір 2010а; Готун, Гунь 2020), до колекції 2007—2011 р. увійшла також кам'яна річ. Це пірофілітова урізано-біконічна намистина заввишки 13 мм з діаметром ребра 17 мм, основ — 10 мм, отвору — 6,5 мм (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 12). Її поверхня рівномірно вкрита безсистемними неглибокими вертикальними і наскісними подряпинами, які імітують візерунок (рис. 6). А оскільки біконічні і округлободі пірофілітові (та й керамічні також) речі незалежно від розмірів часто називають прясельцями, на інтерпретації знахідки варто зупинитись дещо детальніше.

Так, серед 113 віднесених до пряслиць пірофілітових речей у колекції «Десятинна церква» Національного музею історії України, за діаметру 14—17 мм 2 предмети сягали висоти 4—6 мм, ще 12 — 7—10 мм і 5 — 11—16 мм. Принагідно варто зауважити, що наступна група, до якої було включено виробки діаметром 18—21 мм з такими ж параметрами висоти налічувала, відповідно, 7, 26 і 16 одиниць. Щоправда, у присвяченій їм роботі висловлено думку, що виробництво дрібних речей викликане прагненням майстра ви-

Рис. 6. Пірофілітова намистина з осередку

готовити якомога більше продукції з фіксованого обсягу сировини (Гончарова 1996). Згідно В. О. Мальм, «діаметр пряслиць коливається у межах 1,2—3,4 см, більшість же мають 2,6—2,8 см. Висота їх варіюється від 0,5 до 2,6 см. Різної величини пряслиця, а величина їх була прямо пропорційна вазі, призначались для прядіння ниток неоднакової товщини. Більш важкий тягар на веретені потрібен був для пряжі більш тонкої» (Мальм 1971, с. 199). Прясельця незначних розмірів у літературі також пропонувалось вважати дитячими (Пивоваров 2006, с. 135). Щодо такого трактування вже доводилось зауважувати, що підлітки цілком могли виготовляти нитки з використанням дорослих знарядь, а дрібні вироби не відповідали б своєму прямому призначенню, та й копіювання означених предметів з каменю лише для дитячої забави видається доволі таки сумнівним (Готун, Казимір 2019, с. 148). Водночас, на пам'ятках давньоруської доби, зокрема в Іскоростені, у складі скарбу з Гньоздовського селища, на селищі Очеретяна Гора, на Шестовицькому, Кветуньському та Моховському (у радимицько-дреговицькому порубіжжі) могильниках, у вятицьких курганах, на цвинтарі Копиревого кінця у Києві та на низці інших пунктів відомі випадки фіксації різної форми пірофілітових намистин, хоча на названих осередках вони і не складають відчутних серій (Арциховский 1930, с. 42; Падин 1976, с. 204; Равдина 1988, с. 21; Журухіна, Звіздецький 2006, с. 66; Макушников, Курашова, Тимофеенко 2008, с. 79; Тодорова 2012; Веремейчик 2013, с. 95, 98; Козловський, Крижановський 2019, с. 25, 26 та ін.), а дослідники відносили дрібні предмети до категорії прикрас. Зокрема, В. З. Завітневич зауважував: «Саме значне намисто зі знайдених мною складалося із наступних намистин: трьох шиферних, п'яти сердолікових, одинадцяти скляних золочених

і семи золотих привісок, котрі рівномірно розподілені були між намистинами. Дане намисто визначне, між іншим, тим, що до складу його увійшли три шиферні намистини, що нічим, крім об'єму, не відрізнялись від т. зв. пряслиць, одне з яких виявлене у тому ж кургані на своєму місці, тобто біля правого стегна, де знаходилось зотліле дерев'яне веретено» (Завітневич 1890, с. 27, 28, табл. 1: рис. 4, 6, табл. 2: рис. 11, 12). На думку В. К. Гончарова, «шиферні пряслиця здебільшого мають біконічну форму, але є і невеликі пряслиця круглої форми, які, очевидно, являлись намистинами. Такі пряслиця були виявлені разом зі склоподібним намистом на жіночому скелеті», а до складу намиста включали предмети різноманітної форми і з різнорідних матеріалів: скла, шиферу, металу (Гончаров 1950, с. 125, 131). Суттєво, що значне число таких виробів разом з відходами від їхнього виробництва археологи виявили при вивченні спеціалізованих майстерень з обробки пірофілітового сланцю на поселеннях Прибитки 1, Прибитки 2 та Прибитки-Корчі у межах Овруцького кряжу (Павленко 2006; 2010, с. 162). Раніше осередок з виготовлення шиферних речей, при вивченні якого зібрано 42 пряслиця та кілька десятків намистин, було досліджено на одному із селищ давньоруського періоду в Поволжі (Милонов 1950, с. 158).

У літературі відзначено, що виготовлені із червоного шаруватого каменю, поклади якого відомі поблизу Овруча, схожі на намистини кам'яні вироби з отвором посередині загалом на правому березі Дніпра по берегах Стугни, Унави, Ірпеня трапляються досить часто, а в Постугнянні вимиваються дощами із землі майже у кожному населеному пункті, де знахідки, зазвичай, використовують як обереги: вважаючи, що ці предмети відганяють відьом і сприяють жіночому здоров'ю, їх одягають на корів, раніше включали до намиста, а «жиди» Овруччини вішають їх дітям на шию з вовчим зубом, шматочками срібла та заліза як амулет (Rulikowski 1881; Сумцов 1896, с. 138), та й загалом пряслиця у міфології слов'ян посідали доволі відчутне місце (Боряк, Герасимчук 1991), на чому вже доводилось акцентувати (Петраускас, Готун 2001).

Зафіксована у процесі народознавчих студій наявність у досвідченій прялі кількох веретен, кожне з яких призначалось для певних видів пряжі, чим дослідники пояснюють різні параметри прясець, виявлених у процесі археологічних пошуків (Щербань 2007, с. 135; 2015, с. 214), цілком обумовлює відчутну різницю у розмірах означених знарядь, водночас підводячи до розуміння неможливості застосування найдрібніших речей для виготовлення пряжі, а відтак —

їхнього використання як оздоб. Як відзначала В. О. Мальм, «шиферні пряслиця у складі намиста за своєю формою не відрізняються від звичайних... тільки іноді невеликого розміру (діаметр близько одного сантиметра або децю більше), спеціально виготовлені для використання їх як намистин» (Мальм 1971, с. 203). Наведене спостереження демонструє включення до складу намиста і дрібних предметів, і цілком придатних для створення ниток виробів. Суттєво, що подібні спостереження належать не одному лише досліднику. Так, О. С. Уваров вказував, що «...описуючи намисто, потрібно також згадати про кам'яні кружки, що зустрічаються у могилах або біля ший кістяка, або поблизу пояса. Вони зроблені із червоного шиферу або глини, і хоч траплялися не більше як у трьох або чотирьох екземплярах разом, та взагалі їх було знайдено дуже багато... Призначення подібних кружків залишається загадковим, хоча багато вчених прямо призначали їх за пряслиця... І ми готові приєднатися до цієї думки, але не можемо не згадати, що більша частина з них знайдена була на ший кістяків в числі інших намистин і прикрас», супроводжуючи цитоване зауваження відповідним ілюстративним матеріалом (Уваров 1872, с. 106, 141, 168, 209, 210). У літературі також були відзначені випадки, коли «децю вище материка виявлено жіночий скелет... на грудях зліва шиферне пряслице...» (С[пицын] 1905b, с. 127), при тому, що названий дослідник в іншому похованні виявив таку знахідку у традиційному місці — біля пояса, на цей раз — покладеною до шкіряного мішечка (Гатцук 1904, с. 42) та «...на матеріку, на зольній підстилці... жіночий кістяк поганої збереженості... на грудях 4 мідних бубонці... і пряслице із заокругленими боками» (С[пицын] 1905a, с. 100). Опубліковані й випадки, де крізь отвір прясельця протягнуто дріт, у результаті чого знаряддя перетворилось на підвіску: «на намисті... на невеличкому дротяному кільці підвішене було червоне шиферне пряслице» (Милонов 1950, с. 165), до того ж, такі факти непоодинокі (Репников 1904, с. 18, табл. III: 20). А фіксація як схожих на пряслиця дрібних шиферних виробів, так і прясельця звичайних розмірів, зокрема й у складі намиста, відома не лише на території Київської Русі, а й за її межами (Kernave 2002, s. 42, 108; Кочкуркина 2013, с. 46 та ін.).

Дублювання у цій роботі викладених свого часу у малотиражному регіональному виданні міркувань щодо схожих на пряслиця шиферних виробів незначного розміру, як здається, має остаточно довести оправданість розгляду цих знахідок як елементів убрання, а не знарядь домашніх промислів.

Наступну категорію виявлених на селищі Ходосівка-Рославське нагрудних прикрас репрезентують загально охарактеризовані цілі та фрагментовані фібули. Чергове звернення до певних особливостей означених виробів зумовлене унікальністю названих знахідок для території Середнього Подніпров'я та їхньою роллю у формуванні образу жителя пункту з такими оздобами.

Передусім варто згадати т. зв. фібули із бронзової жести (рис. 7: 1—4) — традиційні прикраси балтів для фіксації шерстяної наплічної накидки віллаїне. На селищі Ходосівка-Рославське відомо чотири таких знахідки, лише одна з яких ціла (Готун, Сухонос, Казимір 2009b, с. 42, рис. 2: 10; 2011, с. 89, рис. 1: 27; Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 6; Готун 2014, с. 128, 130, рис. 7: 1—4). З огляду на те, що предмети для земель півдня Русі невластиві, їх слід за джерелами та з урахуванням вторинного використання спочатку інтерпретували як накладки, і тільки згодом ідентифікували відповідно призначенню (Готун 2017, с. 70, 71, рис. 4: 1—4). Прикраси підокруглі, діаметром 35—40 мм з випукло-ввігнутою поверхнею, з отвором діаметром 10 мм. Кожну річ виготовлено з тонкої (0,5 мм) бронзової пластини шляхом карбування, на двох із них присутній декор із завитків і крапок. Вироби слугують яскравим прикладом застосування техніки басма, яка полягала у виготовленні імітацій коштовних речей простим і дешевим способом. Вперше балти почали вживати названий прийом на рубежі тисячоліть, а максимально широкий асортимент цих речей припадає на ранньоординську добу (Кулаков 2017, с. 117, 118), що відповідає хронології поселення Ходосівка-Рославське. Висловлено думку, що значну кількість виготовлених у техніці басма виробів використовували у поховальній обрядовості, замінюючи дорогі прикраси на дешевші зі збереженням сталості традицій (Кулаков 2017, с. 123), та частина знахідок виявлена і поза могильними комплексами, зокрема при розкопках садиби верхнього міста Кернаве (Vélius 2005, p. 86).

Два предмети мають дрібні наскрізні отвори. Схоже, після втрати голок речі надалі дійсно використовували як накладки. Водночас, вироби зі схожими отворами виявлені також у м. Обеляй у Литві (Svetikas 2008, p. 185, pav. 12: 9; 2009, p. 95).

Ще одну знахідку репрезентовано вигнутим язичком із кольорового металу (рис. 7: 5), виготовленим із плоского підпрямокутного у перетині (1 × 2 мм) стрижня, загостреного з одного боку і зігнутого в кільце діаметром 6 мм з іншого. Зазвичай ці деталі застібок або прями, або мають незначний вигин, хоча елементи схожої конструкції властиві фібулам підковоподібної форми (Кула-

Рис. 7. Фрагментовані та цілі фібули із селища: 1—4 — із бронзової жести; 5 — язичок від такої застібки; 6, 7 — підковоподібні

ков 2017, с. 121). У літературі це пояснювали належністю виробів до складу поховальних комплексів і вважали специфічний вигин голки наслідком значного тиску на неї та розрахуванням деталі на стабільну фіксацію застібки на вбранні померлого без перспективи її подальшого розстігання (Кулаков 2017, с. 119). Імовірно, предмет з поселення Ходосівка-Рославське фіксував досить легку тканину, що дозволяло багаторазове використання речі з голкою специфічної вигнутої форми.

Питання щодо належності описаної деталі одному із охарактеризованих корпусів однозначної відповіді поки що не знаходить. Замкнуте кільце у язичка та стан отвору у вцілілому предметі виключають віднесення їх до однієї прикраси. Важко робити будь-які висновки стосовно однієї з половинок, оскільки у цьому випадку отвір залишився на іншій частині виробу. А відносно фрагментованої знахідки, де частина з отвором не збереглась, а також наступної половинки, у якій отвір розірваний, — їхня експлуатація з цим язичком цілком імовірна. Відтак, даних для однозначного висновку щодо репре-

зентації означеним предметом п'ятої фібули недостатньо, ця деталь могла становити одне ціле щонайменше з двома із виявлених на пам'ятці речей означеної категорії.

Бронзова (?) спіральнокінцева підковоподібна фібула (рис. 7: 6) діаметром 48 мм із втраченими голкою та одним із завершень (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 1; Готун 2017, с. 71, 72, рис. 4: 5) відноситься до різновиду традиційних жіночих прикрас угро-фінських народів Східної Європи. Археологічні матеріали демонструють концентрацію аналогічних речей на північних землях Русі і на території Прибалтики (Кулаков 1990, с. 24; Авдусина, Ениосова 2001, с. 100; Седов 2007, с. 368). На прикладі ювелірних уборів простежено, що взаємодія фіно-угорського і слов'янського населення тривала у VII—XIV ст., найтіснішими контакти були переважно з Північною Руссю, а саме з Новгородом, хоча ареал поширення окремих прикрас сягав також середнього Дніпра. Фахівці виділили низку хронологічних і територіальних особливостей названих виробів (Мальм 1967, с. 152, 154, рис. 22; Седова 1981, с. 84—86; Лесман 1990, с. 75,

97, рис. 9: 2.1; Рябцева 2005, с. 286—288; Фибула 2018), наявність яких на Київщині слугує показником розвитку зв'язків фіно-угорських народів з населенням Русі, які в XI—XIII ст. стали настільки тісними, що у результаті слов'яно-фінського культурного симбіозу навіть з'явилися речі-гібриди (Рябинин 1997, с. 236—245). Водночас, згадане зосередження означених прикрас на Балтійському узбережжі зумовило віднесення їх до етновизначальних щодо балтських племен (Алексеев 1966, с. 174, 177, рис. 45: 15; Чайка 2002, с. 154). Відповідно, поєднання у нашаруваннях селища Ходосівка-Рославське описаних фібул із бронзової жести та охарактеризованого предмета дозволяє вбачати в цьому матеріальний вираз наявності економічних та культурних зв'язків з балтійським регіоном. Цікаво, що схожа сукупність спіральнокінцевих фібул з фібулами із бронзової жести, яка, на думку фахівців, виступає на пунктах втіленням прибалтійського імпорту чи репрезентує прикраси прибалтійських типів, відзначена для розташованих ближче до ареалу масового поширення цих речей порівняно із селищем у Ходосівці Волковиська і Браслава-Брячиславля (Алексеев 1966, с. 177, рис. 45; Лысенка 2000, с. 439, рис. 128: 2, 3, 13). Разом з тим, безапеляційні висновки були б дещо передчасними, адже відомі факти виготовлення підковоподібних фібул і в глибині давньоруської території. Підтвердженням місцевого виробництва цих прикрас вважають фіксацію відповідних бронзових заготовок, здійснену при розчистці однієї із житлових споруд на поселенні Горбове (Григорьев 1990, с. 53; Авдусина, Ениосова 2001, с. 95).

Уламок ще однієї підковоподібної фібули на етапі польових досліджень враховано серед металевих браслетів, що також пов'язано з унікальністю цієї знахідки для території Середнього Подніпров'я. Застібка діаметром близько 60 мм виготовлена у техніці лиття у двобічній формі (рис. 7: 7) зі свинцево-олов'янистого сплаву (?). Кулясте потовщення на її корпусі, чи, як називають у літературі цю частину прикраси, на її дузі (європейські фахівці у цих випадках застосовують звичний нам за описами пряжок більш адекватний термін «рамка»), розділяє дві декоративні зони: з ялинковим та решітчастим орнаментом (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 27). Даних відносно фіксації аналогів предмету на середньому Дніпрі виявити не вдалось. Водночас, застібки зі стилістично наближеними елементами оформлення, а саме з імітацією косоплетінки на корпусі, відомі у середній течії р. Ваги та у Костромському Поволжі і Марійському Поветлужжі, де, як і загалом на північно-руських територіях, крім поширення пів-

нічно-західних імпортів з'являються також виготовлені у техніці лиття за відбитком з підковоподібних фібул речі місцевого виробництва; предмети стають особливим локальним типом північно-руських прикрас, а косоплетінка на дузі належить до особливостей деяких із них. Дослідники простежили походження цих знахідок від зразків, пов'язаних з північно-західними областями Русі та Південно-Східною Прибалтикою і не співставимих із сюльгамами волго-окських племен (Макаров 1997, с. 42—44, рис. 18; Рябинин 1997, с. 128, 132, 133, рис. 35: 12, 14, 15, 17; Кузнецова 2019, с. 304, 310, рис. 3: 5, 7). Певні паралелі у декорі наявні і на прилеглих до країв ділянках корпусу віднесеної до виробів прибалтійсько-фінського вигляду фібули з гранчастими голівками з шарів кінця X—XIV ст. новгородського Троїцького розкопу, центральній та прикінцевим частинам фібули з могильника Ятвягів X—XII ст. Ясудово у Гродненській обл. та загалом на корпусі низки знахідок, а саме: із залишеного у XII—XIII ст. заволоцькою чуддю Усть-Пуйського цвинтаря в Архангельській обл.; із поховання 53 третьої чверті XII ст. могильника Нефедьево в Білозер'ї; із нашарувань XII—XIII ст. городища Ростиславля Рязанського; із Починковського могильника марійців XII—XIII ст.; із кургану № 9 відомого своїми яскраво вираженими прибалтійсько-фінськими рисами Залахтовського могильника на східному узбережжі Чудського озера; із археологічного комплексу Кордон на Західній Двіні та ін. (Голубева 1987а табл. LIII: 14; 1987b, с. 66, 271, табл. XXIII: 12; Седов 1987, с. 416, 456, табл. CXXXVII: 16; Макаров 1997, с. 119, 356, табл. 143: 11; Хвоцинская 2004, с. 81, табл. CXXIV: 8; Покровская 2008, с. 375, 376, рис. 1: 5; Коваль 2010, с. 96, рис. 3; Левко, Дернович, Кенько 2021, с. 50, 51, рис. 7: g). Інший варіант декору на згаданій знахідці з Ходосівки репрезентує виготовлена шляхом лиття велика підковоподібна фібула із Гньоздово з оформленими у вигляді пірамідок зі зрізаними кутами багатогранными голівками. Показово, що серед речей вказаної групи відомі оздоблені двома-трьома напускними намистинами-пірамідками виробу, а застібки з багатогранными голівками загалом вважають одним із властивих чоловічому костюму регіону Балтії «інтернаціональних типів» (Хвоцинская 1999, с. 40; Авдусина, Ениосова 2001, с. 97, рис. 10). Аналогічно прикрашені оснащені напускними елементами на корпусі розімкненокінцеві фібули, як відзначено в літературі, відомі у IX—X ст. на о. Готланд, дещо схожі — у Фінляндії та Скандинавії (Голубева, Кочкуркина 1991, с. 103, 108, рис. 47: 6; Леонтьев 1996, с. 171, 172, рис. 72: 1; Кулаков 2012, с. 32, 33, рис. 34), звідки, на думку фахівців, виробу поширились у пів-

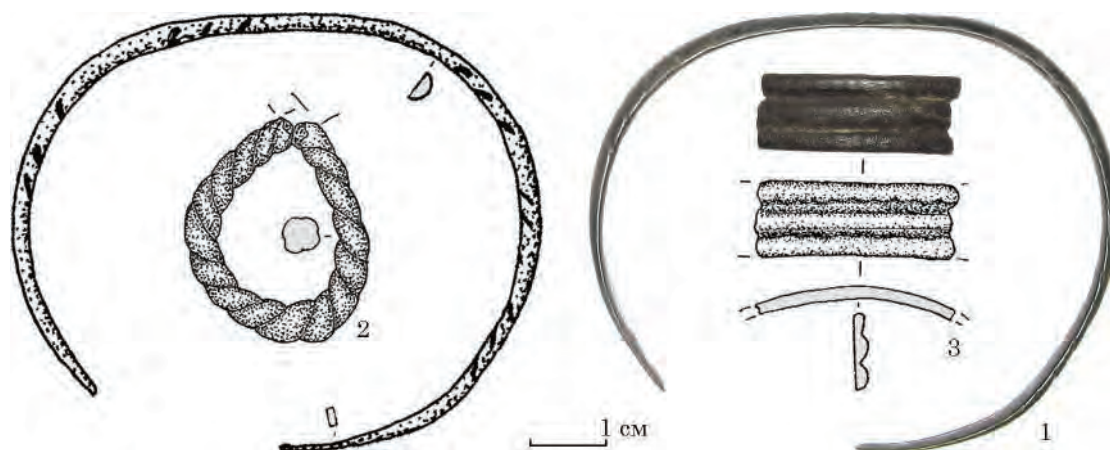

Рис. 8. Цілий та фрагментовані металеві браслети з поселення

денно-східну Прибалтику і північно-західні регіони Русі. Подібні елементи оздоблення відзначені також стосовно віднесених до предметів скандинавського вигляду деяких із фібул з Рюрикового городища (Носов, Хвощинская 2019, с. 307, 309, рис. 4: 1).

У ході вивчення пункту були виявлені речі, визначені О. Є. Мусіним як предмети особистого благочестя (Мусин 1997), що, з огляду на вдале формулювання, відразу стало загальноновживаним, а також артефакти, які дослідники вважають амулетами язичницьких культів: натільні хрестики, хребець щуки, ікло лисиці, таранна кістка бобра з отворами, фрагменти рострів белемнітів, один із яких теж був частково просвердлений тощо; колекція названих виробів впродовж наступних сезонів суттєво зросла (Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14: 14; 2017, с. 77, рис. 5; Готун, Сухонос 2014, с. 55—67; Готун, Казимір 2019, с. 155, 157, рис. 8). До цієї ж групи входить оголів'я енкалпціона, схоже на яке, дещо менших розмірів, знайдене при розкопках селища Вишенки 3 на території Суздальського Опілля (Макаров, Федорина 2008, с. 139, 140, рис. 1: 5). І хоча вказані предмети у більшості випадків носили під одягом, ті з них, що були відкритими для огляду, суттєво доповнювали вбрання жителів селища.

Прикраси рук з поселення в урочищі Рославське в Ходосівці окрім розглянутого у недавній публікації (Готун, Гунь 2020) несподівано значного, як для заплавної точки невеликої площі, числа скляних браслетів, представлені кількома фрагментами металевих перснів та браслетів.

Серед виявлених впродовж перших п'яти років розкопок трьох металевих браслетів лише один — цілий. Це бронзовий круглодротовий виріб діаметром 65 мм із розімкненими звуженими кінцями (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 28). Дріт було проковано, у результаті чого він набув пласкоопуклої фор-

ми (3 × 4 мм). Поверхню прикрашають тонкі косі насічки, що імітують вигляд плетених виробів (рис. 8: 1). Аналогічні прикраси у X—XIV ст. зустрічались не лише на території Русі, а й далеко за її межами, їх відносять до масового найпростішого у виготовленні типу (Седова 1981, с. 94).

Наступний фрагмент бронзового браслета теж належить до круглодротових литих, що імітують плетені, імовірно, з обрубаними розімкненими кінцями (Седова 1981, с. 98), хоча завершення з обох боків втрачені (рис. 8: 2). Діаметр його стрижня — 4 мм. Уламок завдовжки 74 мм зігнуто так, що він набув краплеподібної форми (Готун та ін. 2012, с. 248, рисунок: 2). У такому вигляді річ могли вторинно використовувати як підвіску, або, що ймовірніше, скроневе кільце. Фрагмент подібної прикраси разом з однотипними цілими виробами знайдений при розкопках городища Ратюнки на заході Полоцької землі, де були зібрані й фібули з бронзової жести, віднесені, щоправда, попри знайомство автора з литовськими аналогами означених речей, до поясних прикрас (Егорейченко 2016, с. 343—345, рис. 3: 5, 11, 4: 7).

Третю знахідку (рис. 8: 3) репрезентує фрагмент вузькомасивного пластинчастого бронзового браслета з випукло-увігнутим валіком посередині (Готун, Сухонос, Казимір 2010b, с. 93, рис. 2). Аналогічні речі з новгородських колекцій датують другою половиною XIII — серединою XIV ст. (Седова 1981, с. 114).

Як і у випадку з браслетами, знахідки перснів за означений період включають один цілий і два фрагментовані вироби.

Перший із них (рис. 9: 1) бронзовий, литий, овальноцифковий із замкнутими кінцями, діаметром 23 мм, розміри щитка 8 × 13 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 21). Прикраси такої форми були досить популярні серед жителів Новгорода з другої половини XII до середини XIV ст. (Седова 1981,

с. 135). Переважна більшість овальнощиткових перснів зазвичай орнаментована, хоча траплялись екземпляри і без декору.

Від другого, виготовленого, схоже, з білону, персня зберігся щиток підквадратної форми розмірами 13 × 13 мм (рис. 9: 3). Декоровану вписаним у квадрат ромбом прикрасу (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2) відлито у двобічній формі. Аналогічний виріб із Новгороду (Седова 1981, с. 134 рис. 51: 8) датується серединою XIII ст., хоча всі виявлені там квадратнощиткові персні віднесені до середини XIII — XIV ст. (Седова 1981, с. 136).

Останню знахідку (рис. 9: 2) репрезентує фрагмент срібного (?) персня з плетеною середньою частиною і гладкими розімкненими кінцями. Середину виробу формували зі сплєтених і скованих до завершення тоненьких дротин (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2). У складі новгородської колекції відоме незначне число таких перснів із шарів середини XII — середини XIV ст., чи, за уточненими даними — 1055—1382 рр. (Седова 1981, с. 127; Лесман 1990, с. 51; Сорокин, Матвеев, Короткевич 2016, с. 295). Для Середнього Подніпров'я прикраси цього типу невластиві. Аналогічний предмет на території сучасної України відомий у складі скарбу 1896 р. з с. Демидів Жидачівського р-ну на Львівщині (Зарубій 2017). Разом з перснем та іншими прикрасами знайдені чеські монети Вацлава II (1278—1305) і Яна I Люксембурзького (1310—1346). Це дозволило датувати скарб першою половиною XIV ст., що відповідає хронології селища Ходосівка-Рославське. Урахування широкого розповсюдження розімкненокінцевих плетених перснів серед старожитностей Литви (Svetikas 2008, р. 183, 187, rav. 10, 14; Širouchov 2014, р. 117, rav. 2: 3; Petrauskas 2015, р. 126, rav. 4) у поєднанні з наявністю на досліджуваному поселенні описаних речей із названого регіону дозволяє припустити, що і ця річ має споріднене походження.

Фібули із бронзової жести та підковоподібні, особливо з потовщенням на корпусі, можливо, металева деталь від сумки та охарактеризований перстень, бронзова (?) підвіска-ключ (Готун та ін. 2014, с. 148, рис. 1: 8), аналогії якій також тяжіють до регіону Балтії, прикладом чого слугує знахідка з Кернаве (Kernave 2002, s. 171), частина речі, спочатку інтерпретованої як уламок звітої з чотирьох дротів шийної гривни (Готун та ін. 2013b, с. 199, рис. 1: 19), та, найімовірніше, — випростаного корпусу підковоподібної фібули із завершеннями, аналогії яким відомі, наприклад, у Музеї культури Кайшядориса неподалік Каунаса (Вајоґц 2016), хоч схожі прикраси траплялись також і поза зоною компактного проживання балтського населення, зокрема — на пам'ятках Південного

Рис. 9. Перстень (1), щиток персня (3) і уламок персня із селища Ходосівка-Рославське та віцілий такий виріб із Демидова за Е. Зарубій (2а, б)

Подніпров'я, де також відомі знахідки цілої та фрагментованої фібул із бронзової жести (Козловський 1992, с. 62—64, рис. 32: 1, 22) та у золотоординських шарах Старого Орхея (Бырня, Рябой 1989, с. 98, рис. 1: 17), відчутно впливають на формування впевненості щодо наявності доволі міцних зв'язків з означеними територіями.

Дослідники свого часу відзначали, що «В археологічній літературі вплив частіше констатується, ніж розкривається. На перший план виступає аналіз форми речей, а головними доказами впливу слугують зовнішні аналогії та більш раннє поширення форм в іншому регіоні. У результаті на складні і тонкі процеси взаємодій накладають аморфно-узагальнений ярлик: такі-то явища «прийшли звідти» або «виникли під впливом». Однієї лише констатації аналогій недостатньо для висновків щодо зовнішніх впливів, аналогії можуть засвідчувати і схожість шляхів розвитку. Слід на конкретному археологічному та історичному матеріалі відтворювати процеси, які відбувались у суспільствах при контактах з іноземною культурою» (Жилина 2012b, с. 253). У випадку з наявністю певної прибалтійсько-північноруської вуалі на образі матеріальної культури жителів вивченого пункту на цьому етапі досліджень доводиться поки що проходити етап констатації, але є сподівання, що при опрацюванні здобутих протягом наступних сезонів знахідок з'явиться можливість і для більш однозначних висновків та ширших історичних узагальнень.

Крім того, фахівцями наголошувалось на необхідності аналітичного підходу до тих чи інших знахідок, виявлених на певному пункті, оскільки «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб... Аналогічно наявність дорогих імпортованих речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад, як дари, військові трофеї тощо» (Раппопорт 1967, с. 4), а рибальські, наприклад, знаряддя могли перебувати у будівлі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61, 62). Тому необхідно брати до уваги всі чинники, які формували соціальний образ того чи іншого осередку, оскільки лише «індивідуальні особливості... поселення... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» (Раппопорт 1967, с. 3). Суттєво, що у випадку з розглянутою категорією матеріалу походження деяких знахідок певною мірою відходить на задній план: основним постає факт використання, наприклад, довізної речі, і лише вторинним — уточнення, завдяки яким обставинам її було доставлено. Та незалежно від цього, кожен із виробів використовували на вивченому пункті, відтак — останні брали участь у формуванні згаданого соціально-економічного образу селища, який у результаті проявляється як досить яскравий і самобутній попри доволі скромну, як для п'яти сезонів досліджень, відкриту площу.

ЛІТЕРАТУРА

- Абызова, Е. Рябцева, С. 2007. Пряжки-пафты из собрания Национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*, I (XVI), 2, с. 95-105.
- Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнездова. *Труды ГИМ*, 124: Гнездово. 125 лет исследования памятника, с. 93-101.
- Агапов, А. С., Сарачева, Т. Г. 1997. О способах ношения височных колец. *Российская археология*, 1, с. 99-107.
- Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Андреев, С. И. 2018. Поселение Екатериновка 3: к вопросу о юго-восточной границе Рязанского княжества. *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, 14, с. 209-235.
- Анисів (online). Чернігів: Чернігівська районна ЦБС. Режим доступу: http://crb.edukit.cn.ua/krayeznavstvo/istoriya_chernigivskogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Дата звернення 14 лютого 2021).
- Арциховский, А. В. 1930. *Курганы вятичей*. Москва: Ранион.
- Арциховский, А. В. 1945. Русская одежда X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 3, с. 3-9.
- Арциховский, А. В. 1948. Одежда. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *История культуры Древней Руси*. 1: Домонгольский период. 1: Материальная культура. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 234-262.
- Арциховский, А. В. 1969. Одежда. В: Арциховский, А. В. (ред.). *Очерки русской культуры XIII—XV веков*. 1: Материальная культура. Москва: МГУ, с. 277-296.
- Афоньков, Н. Н. 2012. Стрелковый пояс и кошель золотоордынского времени из курганного могильника у с. Усть-Курдюм. *Археологическое наследие Саратовского края*, 10, с. 158-163.
- Баранов, И. 2011. Третий орденов. В: Задворный, В. Л. (ред.). *Католическая энциклопедия*, IV: Р—Ф. Москва: Издательство Францисканцев, с. 1438, 1439.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 14—16 листопада 2011 р.* Київ, с. 256-264.
- Болсуновский, К. 1898. *Древние гири, найденные в Киеве и их отношение к различным весовым системам. Материалы по археологии города Киева*. Киев.
- Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження киевського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 3-42.
- Боряк, О. О., Герасимчук, О. В. 1990. Веретено і пряслице у слов'янській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 30-36.
- Брайчевська, О. А. 1992. *Давньоруський чоловічий костюм X—XIII ст. (за археологічними, писемними та образотворчими джерелами)*. Автореферат к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Брайчевська, О. А. 2001. Одяг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Історія української культури у 5 т.* 1: Історія культури давнього населення України. Київ: Наукова думка, с. 977-988.
- Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 1989. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхеля. В: Борзая, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 97-103.
- Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М., Пушкина, Т. А. 2008. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. II. Москва: ИА РАН, с. 312-314.
- Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М. 2018. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. *Труды ГИМ*, 210: Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования, 1, с. 68-84.
- Веремейчик, Е. М. 2010. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. В: Пескова, А. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 344-354.
- Веремейчик, О. М. 2013. Продукція Овруцької пірофілітової індустрії на теренах Чернігівського Полісся у X—XIII ст. *Сівєричина в історії України*, 6, с. 95-99.
- Гапчук, С. А. 1904. Отчет о раскопках, произведенных в 1902 г. в Тверской губернии. *Известия Императорской археологической комиссии*, 6, с. 32-49.
- Голубева, Л. А. 1987а. Марийцы. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*.

- Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 107-115.
- Голубева, Л. А. 1987b. Чудь заволочская. В: Семенов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 64-66.
- Голубева, Л. А., Кочуркина, С. И. 1991. *Белозерская весь (по материалам поселения Крутик IX—X вв.)*. Петрозаводск.
- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище*. Киев: АН УССР.
- Гончарова, Г. 1996. Пряслиця з колекції «Десятинна церква». В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 104, 105.
- Гоняний, М. И., Кац, М. Я., Наумов, А. Н. 2003. Древнерусские археологические памятники конца XII — третьей четверти XIV века в приустьевой части Непрядвы на Куликовом поле. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 228-252.
- Готун, І. А., Семенюк, Н. В. 2001. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничі. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 98-100.
- Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 3, с. 25-34.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2009. Розвідкові роботи навколо Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 82, 83.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009a. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 84-86.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009b. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 40-46.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010a. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 1, с. 112-126.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010b. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 91—95.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2011. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 88-90.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Гунь М. О. 2012. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 247-249.
- Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013a. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 4, с. 81-102.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2013b. Дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 198, 199.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 185-200.
- Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125-134.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НАУКМА*, 153: Теорія та історія культури, с. 40-47.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культурні предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень, с. 55-67.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2014. Вивчення селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 147-149.
- Готун, І. А. 2015. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 30, с. 294-304.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2015. Предмети озброєння і воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернігів: Лозовий В. М., с. 175-190.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2015. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 83-85.
- Готун, І. А. 2017a. Близькосхідні паломницькі християни з південноруських селищ. *Східний світ*, 1—2, с. 111-130.
- Готун, І. А. 2017b. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. 2018. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 68-90.
- Готун, І. А., Сергеева, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018. Давньоруський деревообробний осередок в «селі Святого Феодосія». В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої міжнародної наукової конференції (29 травня — 2 червня 2018 р.)*. Київ, с. 237-242.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42-58.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2019. Вивчення північної периферії селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 86-89.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2020. Скляні прикраси з поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами 2007—2011 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 368-385.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2020. Матеріальна культура населення сільських передмість середньовічного Києва. *Археологія*, 3, с. 53-67.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М. 2020. Роботи у східній частині селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* с. 82-86.
- Григорьев, А. В. 1990. Некоторые замечания по поводу украшения роменской культуры. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*, Чернигов, 26—28 сентября 1988 г. Киев: Наукова думка, с. 50-56.
- Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Середньовічне місто Полісся, с. 31-46.

- Гунь, М., Оногда, О., Чміль, Л. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 11: Дослідження Київського Полісся, с. 172-179.
- Гуревич, А. Я. 1970. *Проблеми генезиса феодалізму в Западній Європе*. Москва: Высшая школа.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв.* Москва: Крутъ.
- Дорофеева, Т. С., Стеблин-Каменская, С. И. 2013. Новая находка привески-амулета с руническими знаками на Городище под Новгородом. *Археологические вести*, 19, с. 159-180.
- Дружинина, И. А. 2014. Погребение с пряжками-пафтами из адыгского могильника Грузинка Ха. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 80-89.
- Егорейченко, А. А. 2016. Средневековые находки из городищ Браславского Поозерья. *Археологія і історія Пскова і Псковской земли. Семинар імени академіка В. В. Седова*, 31: Матеріали 61-го засідання, с. 340-348.
- Жарнов, Ю. Э. 2009. Возвращение культурных ценностей древнего города. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археологические открытия 1991—2004 гг.: Европейская Россия*. Москва: ИА РАН, с. 430-442.
- Жилина, Н. В. 2012а. Стили в древнерусском ювелирном искусстве IX—XIII вв. *Русский мир*, 1, с. 92-105.
- Жилина, Н. В. 2012б. Теория влияния и своеобразия на примере древнерусского драгоценного убора. *Археологические вести*, 18, с. 253-281.
- Жилина, Н. В. 2017. Декоративное оформление древнерусского костюма XI—XIII вв. по изобразительным источникам. В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Труды ИИМК РАН, XLVIII. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография, с. 183-192.
- Журухіна, О., Звіздецький, Б. 2006. Про походження і датування намистин із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, Чернігів — Шестовиця 20—23 липня 2006 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 65-72.
- Забелин, И. Е. 1990. *Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях*. I: Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях, 1: Государев двор, или дворец. Литературно-исторический архив. Москва: Книга.
- Завитневич, В. 1890. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, IV, 2, с. 1-29.
- Зайцева, И. Е. 2005. Наборные пояса из могильника Мнино. *Российская археология*, 4, с. 125-133.
- Зайцева, И. Е., Макаров, Н. А. 2008. Изделия из камня и глины. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология северорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 253-269.
- Зарубій, Е. 2017. *Золото Київської Русі або таємниці Демидівського скарбу* (online). Львів: Фотографія старого Львова. Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kyjivskoji-rusi-abo-tajemnytsi-demydivskohoskarbu/> (Дата звернення 04 лютого 2020).
- Зоценко, В. М., Брайтчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок XII—XIII ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 43-103.
- Иванова, А. Б., Хохлов, А. Н. 2019. Культурный слой северной части Тверского кремля по материалам раскопа 2017 г. на Волжском проезде г. Твери (предварительная публикация). *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12, с. 100—129.
- Игошев, В. В. 2015. Древнерусские кацеи и ладанницы. К вопросу о назначении, типологии и атрибуции богослужебных предметов. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, с. 108-127.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 200-203.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Шахрай, Д. О., Осипенко, М. С., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018. Розкопки північної частини поселення в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 88-91.
- Кацяя XII в. 2014—2021. (online). Минск: Национальный исторический музей Республики Беларусь. Музейная сокровищница. Режим доступу: <http://histmuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/> (Дата звернення 17 лютого 2021).
- Коваленко, В. П., Пуцко, В. Г. 1995. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 р., м. Чернігів — Славутич)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 83-86.
- Коваль, В. Ю. 2010. Ростиславль Рязанский. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: Новые полевые исследования*. Москва: ИА РАН, с. 96, 97.
- Козлова, А. В. 2004. Украшения ремня, сбруи и сумок восточного происхождения из раскопок в Великом Новгороде. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, 18, с. 188-207.
- Козлова, А. В. 2006. *Восточные традиции украшений и предметов быта из цветных металлов в городах северо-западной Руси и сопредельных территорий*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова.
- Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 22-42.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.
- Комар, А. В., Хамайко, Н. В. 2014. Рец.: Ф. Андрощук, В. Зоценко. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. Paris: АСНВуз, 2012, 367 с. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 188-197.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Кочкуркина, С. И. 2013. *Приладожская курганная культура: погребения с монетами, весами и гирьками*. Каталог. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.
- Крест-медальон № 27150971 (online). Москва: Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Балашовский краеведческий музей. Режим доступу: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583> (Дата звернення 02 січня 2021).

- Кравченко, Е. А. 2017. Розділ 2: Сировина, знаряддя і питання виробництва. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ, с. 53-60.
- Кузнецов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 34-41.
- Кузнецова, В. Н. 2019. Ювелирные изделия XII—XIII вв. в синкретичном «чудском» стиле. *Археология и история Пскова и Псковской земли: Ежегодник Семинара имени академика В. В. Седова*, 34: Материалы 64 заседания (2018 г.), с. 300-313. <https://doi.org/10.25681/PARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313>
- Кулаков, В. 1990. *Древности пруссов VI—XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Г 1-9. Москва: Наука.
- Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов*. Калининград: Калининградский областной музей янтаря.
- Кулаков, В. 2017. Басма в искусстве балтов. *Res Humanitariae*, XXII, с. 104-124.
- Лев Диякон. 1988. *История*. Копыленко, М. М. (пер.), Литаврин, Г. Г. (ред.). Памятники исторической мысли. Москва: Наука.
- Левашова, В. П. 1966. Об одежде сельского населения древней Руси. *Труды ГИМ*, 40: Археологический сборник, с. 112-119.
- Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 7-54.
- Левко, О. Н., Дернович, С. Д., Кенько, П. М. 2021. Нарис 3: Етнокультурний контекст ювелирних изделий археологического комплекса Кордон. В: Моця, О. П. (ред.). *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи*. Київ: ІА НАН України, с. 40-55.
- Леонтьев, А. Е. 1996. *Археология мери: к предистории Северо-Восточной Руси*. Археология эпохи великого переселения народов и раннего средневековья, 4. Москва: Геоэко.
- Лесман, Ю. М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.). В: Янин, В. Л., Гайдучков, П. Г. (ред.). *Материалы по истории Новгорода 1988*. Москва, с. 29-98.
- Логунова, К. К. 2008. Мужской поясной набор эпохи викингов на территории юго-восточной Балтии. *Сборник докладов 2-ой Балтийской археологической конференции*. Калининград, с. 68-83.
- Лысенко, П. Ф. 2000. Гандаль і прывазныя вырабы. В: Лысенко, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т., 3: Сярэднявеквы перыяд (IX—XIII ст.)*. Мінск: Беларуская навука, с. 434-454.
- Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Материалы Фастовской археологической экспедиции*. 1: Многослойное поселение Кошечевка-8. Киев; Фастов.
- Макаров, Н. А. 1997. *Колонизация северных окраин Древней Руси в XI—XIII вв. По материалам археологических памятников на волоках Белозерья и Поонежья*. Москва: Скрипторий.
- Макаров, Н. А., Федорина, А. Н. 2008. О находках энколпионов на суздальских селищах. *Археология Владимиро-Суздальской земли: Материалы научного семинара*, 2, с. 137-146.
- Макаров, Н. А., Федорина, А. Н., Шполянский, С. В. 2014. Средневековые селища в округе Владимира-на-Клязьме. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XIII веках: общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 108-133.
- Макаров, Н. А., Шполянский, С. В., Федорина, А. Н., Угулава, Н. Д. 2014. К изучению ближайшей округи средневекового Суздаля: исследование в верхнем течении р. Каменки в 2018—2019 гг. *Археология Владимиро-Суздальской земли. Материалы научного семинара*, 9, с. 7-29.
- Макушников, О. А., Курашова, Н. А., Тимофеев, А. Г. 2008. Моховские курганы с находками монет. *Криницазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*, 4, с. 77-82.
- Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 149-190.
- Мальм, В. А., Фехнер, М. В. 1967. Привески-бубенчики. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 132-148.
- Мальм, В. А. 1971. Шиферные пряслица и их использование. В: Орешников, С. М. и др. (ред.). *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. Москва: Советская Россия, с. 197-206.
- Мацкевий, Л., Войнаровский, В. 2007. Нова пам'ятка середньовічного чинбарства на березі Полтви у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 358-366.
- Милюнов, Н. П. 1950. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13: Материалы по археологии Верхнего Поволжья, с. 152-172.
- Михайлова, Е. Р. 2019. Двухшпильные наконечники копий из Которского погоста. В: Белецкий, С. В. (ред.). *Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова*. Санкт-Петербург: Невская книжная типография, с. 298-311.
- Монгайт, А. Л. 1955. *Старая Рязань*. Материалы и исследования по археологии СССР, 49: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, 4. Москва: Наука.
- Моця, А. П. 1995. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. *Материалы по археологии России*, 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа, с. 136-141.
- Моця, О. П. 1996. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*, 4, с. 41-49.
- Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Козловський, А. О., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури*. Київ: ІЗМН, с. 34-68.
- Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборы украшения (X—XIII вв.)*. Москва: УРСС.
- Мурашова, В. В. 1997. Поясной набор. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 79, 80.
- Мусин, А. Е. 1997. *Христианские древности средневековой Руси IX—XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли)*. Автореферат диссертации к. и. н. Санкт-Петербург. ИИМК РАН.
- Мусин, А. Е., Тарабардина, О. А. 2019. Скандинавы среди первооселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского уни-*

верситета, *История*, 64, 2, с. 762-785. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.218>

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвоцинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследования*. Труды ИИМК РАН, XLIX. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Носов, Е. Н., Хвоцинская, Н. В. 2019. Рюриково городище — выдающийся археологический памятник Древней Руси. В: Виноградов, Ю. А. (ред.). *Прошлое человечества в трудах петербургских археологов на рубеже тысячелетий (к 100-летию создания российской академической археологии)*. IV, 2. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 303-323.

Нуретдинова, А. Р., Губайдуллина, А. В., Морозов, В. П. 2018. Форма для отливки нательных крестов и подвесок из Болгара. *Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки*, 160, 3, с. 572-580.

Олейников, О. М. 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189-194.

Орлов, Р., Моця, О., Покас, П. 1985. Исследования летописного Юрьево на Руси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30-61.

Орлов, Р. С. 2003. Сільське ювелірне ремесло. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 121-131.

Орфинская, О. В. 2012. Глава 3: Что носили средневековые горожане. В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология древнего Ярославля. Загадки и открытия*. 2-е изд. Москва: ИА РАН, с. 66-101.

Павленко, С. В. 2006. Изготовление бусин, крестиков и образков из пиррофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости. В: *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 10—15 апреля 2006 г.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 145-148.

Павленко, С. В. 2010. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 157-166.

Падин, В. А. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология*, 1, с. 197-210.

Петраускас, А., Готун, І. 2001. «Кам'яні намистини» Е.-Л. Руліковського та деякі міркування щодо давньоруських шиферних виробів. *Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 143-149.

Петрашенко, В. О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури*. Київ: ІЗМН, с. 114-143.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічні поселення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (IX — перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Покровская, Л. В. 2008. Предметы прибалтийско-финского облика Людина конца средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа). В: Дервянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*, II. Москва: ИА РАН, с. 375-377.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.

Пронин, Г. Н. 2018. Спасательные работы в Смоленске в 2011—2012 гг. *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 11, с. 312-327. <https://doi.org/10.25681/LARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327>

Путешествие... 1971. *Путешествие Абу-Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)*. Большаков, О. Г., Монгайт, А. Л. (публ.). Москва: Наука.

Рабинович, М. Г. 1986. Древнерусская одежда IX—XIII вв. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу*. Москва: Наука, с. 40-111.

Равдина, Т. В. 1988. *Погребения X—XI вв. с монетами на территории древней Руси: Каталог*. Москва: Наука.

Раппопорт, П. А. 1967. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 3-8.

Решников, Н. И. 1904. Отчет о раскопках в Бежецком, Весьегонском и Демянском уездах в 1902 году. *Известия Императорской археологической комиссии*, 6, с. 12-20.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рябинин, Е. А. 1997. *Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей: Историко-археологические очерки*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Рыбаков, Б. А. 1988. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.

Сабурова, М. А. 1978. Древнерусская мелкая пластика как источник по истории одежды (головной убор). *Краткие сообщения Института археологии*, 155, с. 32-35.

Сабурова, М. А. 1997. Древнерусский костюм. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 93-109.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1987. Ятвяги. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 411-419.

Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем средневековье*. Памятники отечественной науки. XX век. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 63-78.

Серов, О. 2001. Фастівщина на добу Київської Русі. *Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 113-137.

Смирнова, Л. И. 2000. Проколки (хронология и функциональное назначение). *Археологические вести*, 7, с. 236-246.

Сорокин, П. Е., Матвеев, Е. Н., Короткевич, Б. С. 2016. Раскопки средневекового могильника Порицы 1

на реке Славянке. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова*, 31: Материалы 61-го заседания, с. 286-300.

С[пицын], А. [А.]. 1905а. Отчет В. Н. Глазова о поездке 1903 года на верховья Волги и в Демянский уезд. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 97-106.

С[пицын], А. [А.]. 1905б. Отчет С. А. Гатцука о раскопках 1904 г. в Смоленской, Московской и Тульской губерниях. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 107-138.

Срезневский, И. И. 1912. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. 3: Р—Я и дополнения. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Степанова, Ю. В. 2010. Височные кольца из древнерусских сельских памятников Верхневолжья. *Stratum plus*, 5, с. 275-283.

Степанова, Ю. В. 2014. *Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии*. Тверь.

Стрикалов, И. Ю., Чернецов, А. В. 2015. Городище Старая Рязань. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: новые экспедиции и проекты*. Москва: ИА РАН, с. 95-97.

Сумцов, Н. 1896. Современная малорусская этнография. Малоруссы в современной польской этнографии. *Киевская старина*, LIV, 7—8, с. 133-150.

Тодорова, А. А. 2012. К вопросу о собственном производстве бус на территории древнерусского государства. В: *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів — Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.)*. Київ; Чернігів, с. 308, 309.

Толочко, П. П., Моця, О. П. 2009. Київська Русь: утворення держави. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку*. 2. Київ: Кріон, с. 170-201.

Уваров, А. С. 1872. *Меряне и их быт по курганным раскопкам*. Москва: Синодальная типография.

Успенская, А. В. 1967. Нагрудные и поясные привески. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 88-132.

Фибула... 2018. *Фибула подковообразная XIII — нач. XIV вв.* (online). Москва: Музей Москвы. Режим доступа: <https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJEST/16279?query=фибула&index=2> (Дата звернення 26 січня 2021).

Ханенко, Б. И. и В. Н. 1902. *Древности Приднепровья*. V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: Фото-типография С. В. Кульженко.

Хвоцинская, Н. В. 1999. Подковообразные фибулы Рюрикова городища. В: Гишпиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию Валентина Лаврентьевичи Янина*. Москва: Русские словари, с. 39-50.

Хвоцинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залатовье)*. Труды ИИМК, VI. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Чайка, Р. 2002. Торгові зв'язки давньоруського Листвена. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 5, с. 151-155.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.

Штыхаў, Г. В. 2000. Гарады Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т.* 3: Сярэднявеквы перыяд (IX—XIII ст.). Мінск: Беларуская навука, с. 171-229.

Щербаков, В. Л. 2017. Археологические исследования летописной Унжи в 2014—2015 гг. *Археология Владимиро-Суздальской земли. Материалы научного семинара*, 7, с. 110-122.

Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.

Щербань, А. 2015. Веретена однієї прялі. *Народознавчі зошити*, 1 (121), с. 214-217.

Янин, В. Л., Рыбина, Е. А., Покровская, Л. В., Сингх, В. К., Степанов, А. М., Тянина, Е. А. 2015. Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2014 г. (Троицкие раскопы: XIII-Г, Г-1 и XV). *Новгородская земля. История и археология. Материалы XXIX научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника, Великий Новгород, 27—29 января 2015 г.*, 29, с. 51-65.

Янссон, И. 1999. Скандинавские находки IX—X вв. с Рюрикова городища. В: Гишпиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию Валентина Лаврентьевичи Янина*. Москва: Русские словари, с. 18-38.

Bajorų... 2016. *Bajorų kapinyno archeologiniai radiniai* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Режим доступа: <http://www.kaišiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniai-radiniai/> (Дата звернення 27 лютого 2021).

Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.

Kernave... 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.

Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: laidojimo paprociui aspektas. *Res Humanitariae*, XIII, p. 114-136.

Rulikowski, E. 1881. O paciorkach kamiennych znalezionych na prawym dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, V, s. 46-54.

Svetikas, E. 2003. Tretininkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.

Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletai is apkaustyto lokio nago Lietuvos Didžiojoje kunigaikystėje ir kaimyniniuose krastuose. *Lietuvos arsheologija*, 34, p. 171-210.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedžio.

Širouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.

Urbanavičienė, S. 1995. Diktarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.

Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

REFERENCES

Abyzova, E. Riabtceva, S. 2007. Priazhki-pafyty iz sobraniia Natsionalnogo muzeia arkheologii i istorii Moldovy. *Tyrage-tia*, I (XVI), 2, s. 95-105.

Avdusina, S. A., Eniosova, N. V. 2001. Podkovoobraznye fibuly Gnezdova. *Trudy GIM*, 124: Gnezdovo. 125 let issledovaniia pamiatnika, s. 93-101.

Agapov, A. S., Saracheva, T. G. 1997. O sposobakh nosheniia visochnykh koletc. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 99-107.

Alekseev, L. V. 1966. *Polotckaia zemlia (ocherki istorii Sevvernoi Belorussii) v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.

- Andreev, S. I. 2018. Poselenie Ekaterinovka 3: k voprosu o iugo-vostochnoi granitse Riazanskogo kniazhestva. *Arkheologiya Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminara*, 14, s. 209-235.
- Anysiv (online). Chernihiv: Chernihivska raionna TsBS. Rezhym dostupu: http://crb.edukit.cn.ua/krayeznavstvo/istoriya_chernigivskogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Data zvernennia 14.02.2021).
- Artikhovskii, A. V. 1930. *Kurgany viatichiei*. Moskva: Ranion.
- Artikhovskii, A. V. 1945. Russkaia odezhdа X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniia istoricheskogo fakulteta MGU*, 3, s. 3-9.
- Artikhovskii, A. V. 1948. Odezhdа. In: Voronin, N. N. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. 1: Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 234-262.
- Artikhovskii, A. V. 1969. Odezhdа. In: Artikhovskii, A. V. (ed.). *Ocherki russkoi kultury XIII—XV vekov*. 1: Materialnaia kultura. Moskva: MGU, s. 277-296.
- Afonkov, N. N. 2012. Strelkovyi poias i koshel zolotoordynskogo vremeni iz kurgannogo mogilnika u s. Ust-Kurdium. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia*, 10, s. 158-163.
- Baranov, I. 2011. Tretii orden. In: Zadvornyi, V. L. (ed.). *Katolicheskaia entsiklopediia*, IV: R—F. Moskva: Izdatelstvo Frantsiskantsev, s. 1438, 1439.
- Biliaeva, S. O., Fialko, O. Ye. 2012. Priazhky-pafy Karpat-Balkanskoho rehionu na pam'iatkakh Pivnichnogo Prychornomor'ia. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*, 14—16 lystopada 2011 r. Kyiv, s. 256-264.
- Bolsunovskii, K. 1898. *Drevnie girki, naidennye v Kieve i ikh otnoshenie k razlichnym vesovym sistemam. Materialy po arkheologii goroda Kieva*. Kiev.
- Borovskyi, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.
- Boriak, O. O., Herasymchuk, O. V. 1990. Vereteno i priaslytze u slovianskii mifolohichnii tradytsii. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 1, s. 30-36.
- Braichevska, O. A. 1992. *Davnoruskyi cholovychyi kostium X—XIII st. (za arkheolohichnymy, pysemnymy ta obrazotvorchymy dzherelamy)*. Avtoreferat k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Braichevska, O. A. 2001. Odiah. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Istoriia ukrainskoi kultury u 5 t.* 1: Istoriia kultury davnoho naselennia Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, s. 977-988.
- Byrnia, P. P., Riaboi, T. F. 1989. O nekotorykh iuvelirnykh izdeliakh iz Starogo Orkheia. In: Borziak, I. A. (ed.). *Pamiatniki drevneishogo iskusstva na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintca, s. 97-103.
- Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M., Pushkina, T. A. 2008. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oselkov iz Gnezdova. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*. II. Moskva: IA RAN, s. 312-314.
- Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M. 2018. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oselkov iz Gnezdova. *Trudy GIM*, 210: Gnezdovskii arkheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia, 1, s. 68-84.
- Veremeichik, E. M. 2010. Predmety khristianskogo kulta XI—XIII vv. na selskikh poseleniakh Chernigovskogo Polesia. In: Peskova, A. A. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprilia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 344-354.
- Veremeichyk, O. M. 2013. Produktsiia Ovrutskoi pirofilitovoi industrii na terenakh Chernihivskoho Polissia u X—XIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 6, s. 95-99.
- Gattcuk, S. A. 1904. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1902 g. v Tverskoi gubernii. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 32-49.
- Golubeva, L. A. 1987a. Mariitcy. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 107-115.
- Golubeva, L. A. 1987b. Chud zavolochskaia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologiya SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 64-66.
- Golubeva, L. A., Kochkurkina, S. I. 1991. *Belozerskaia ves (po materialam poseleniia Krutik IX—X vv.)*. Petrozavodsk.
- Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetckoe gorodishche*. Kiev: AN USSR.
- Honcharova, H. 1996. Priaslytsia z koleksii «Desiatynna tserkva». In: Tolochko, P. (ed.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi: Do 1000-littia osviachennia*. Kyiv: ArtEk, s. 104, 105.
- Goniani, M. I., Kats, M. Ia., Naumov, A. N. 2003. Drevnerusskie arkheologicheskie pamiatniki kontca XII — tretiei chetverti XIV veka v priustevoi chasti Nepriady na Kulikovom pole. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 228-252.
- Hotun, I. A., Semeniuk, N. V. 2001. Novyi etap vyvchennia davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheolohichni vidkrytia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 98-100.
- Hotun, I. A. 2008. Neordynarnist davnoruskoho sela na prykladi selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 3, s. 25-34.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2009. Rozvidkovi roboty navkolo Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 82, 83.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009a. Nove davnoruske selyshche poblyzu Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 84-86.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009b. Prodovzhennia robit na selyshchi Khodosivka-Roslavske na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 40-46.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010a. Maisternia z obrobky burshtynu na davnoruskomu selyshchi Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 1, s. 112-126.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010b. Tretii sezon doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 91—95.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2011. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 88-90.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Hun M. O. 2012. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 247-249.
- Hotun, I. A., Hrytsky, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013a. Hospodarstvo i pobut meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia*, 4, s. 81-102.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2013b. Doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 198, 199.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2013. Rekonstruktsiia zhyttievoho ukladu meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske za osoblyvostiamy zaliznykh vyrobiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia: dosvid modeliuвання ob'ektiv ta vyrobnytstv, s. 185-200.
- Hotun, I. A. 2014. Vystavka arkheolohichnykh materialiv «Poselennia Khodosivka-Roslavske (kinets XI — XIV st.) yak pokaznyk neordynarnosti serednovichnogo sela». *Arkheolohiia*, 3, s. 125-134.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichni kompleks poselennia Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153: Teoriia ta istoriia kultury, s. 40-47.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Koleksii naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy: rezultaty doslidzen, s. 55-67.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2014. Vyvchennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 147-149.
- Gotun, I. A. 2015. Domostroitelstvo v neukreplennykh prigorodakh Kieva X—XIII vv. *Historychna-archeolohichnyi zbornik*, 30, s. 294-304.

- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2015. Predmety ozbroiennia i voinskoho obladdunku iz serednovichnogo selyshcha Khodosivka-Roslavske. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Poklykannia — arkheolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiiu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Lozovy V. M., s. 175-190.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2015. Pivdenno-skhidna periferiia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 83-85.
- Hotun, I. A. 2017a. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdennoruskykh selyshch. *Skhidnyi svit*, 1—2, s. 111-130.
- Hotun, I. A. 2017b. Serednovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrychchia rozkopok pam'iatky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 61-90.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, A. M. 2018. Serednovichne khrystyianske palomnytstvo i dvi znakhidky z Khodosivky. *Arkheolohiia*, 1, s. 68-90.
- Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018. Davnoruskyi derevoobrobnyi oseredok v «seli Sviatoho Feodosiia». In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Shistnadsiatoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (29 travnia — 2 chervnia 2018 r.)*. Kyiv, s. 237-242.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha kyivskykh peredmist za rezultatamy robit ostannykh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Bohorodytsia z Khodosivky. *Arkheolohiia*, 1, s. 42-58.
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsia, Ye., Hun, M. 2019. Vyvchennia pivnichnoi periferii selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 86-89.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2020. Skliani prykrasy z poselennia Khodosivka-Roslavske (za materialamy 2007—2011 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 368-385.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2020. Materialna kultura naselennia silskykh peredmist serednovichnogo Kyieva. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-67.
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun, M. 2020. Roboty u skhidni chastyi selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 82-86.
- Grigorev, A. V. 1990. Nekotorye zamechaniia po povodu ukrasheniï romenskoï kultury. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologiiuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.»*, Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g. Kiev: Naukova dumka, s. 50-56.
- Hun, M. O. 2013. Keramichni kompleksy serednovichnogo poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20): Serednovichni mista Polissia, s. 31-46.
- Hun, M., Onohda, O., Chmil, L. 2016. Keramichni kompleksy druhoï polovyny XIII — sereidny XIV st. z poselen Khodosivka-Roslavske ta Ivankiv-3 na Kyivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 172-179.
- Gurevich, A. Ia. 1970. *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoi Evrope*. Moskva: Vysshiaia shkola.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitca Riazanskoi zemli XI—XIII vv.* Moskva: Krug.
- Dorofeeva, T. S., Steblin-Kamenskaia, S. I. 2013. Novaia nakhodka priveski-amuleta s runicheskimi znakami na Gorodishche pod Novgorodom. *Arkheologicheskie vesti*, 19, s. 159-180.
- Druzhinina, I. A. 2014. Pogrebenie s priazhkami-paftami iz adygs'kogo mogilnika Gruzinka Kha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 80-89.
- Egoreichenko, A. A. 2016. Srednevekovye nakhodki iz gorodishch Braslavskogo Poozeria. *Arkheologia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar imeni akademika V. V. Sedova*, 31: *Materialy 61-go zasedaniia*, s. 340-348.
- Zharnov, Iu. E. 2009. Vozvrashchenie kulturnykh tcnostei drevnego goroda. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg.: Evropeiskaia Rossiia*. Moskva: IA RAN, s. 430-442.
- Zhilina, N. V. 2012a. Stili v drevnerusskom iuvelirnom iskusstve IX—XIII vv. *Russkii mir*, 1, s. 92-105.
- Zhilina, N. V. 2012b. Teoriia vliianiia i svoebraziia na primere drevnerusskogo dragotcennogo ubora. *Arkheologicheskie vesti*, 18, s. 253-281.
- Zhilina, N. V. 2017. Dekorativnoe oformlenie drevnerusskogo kostiuma XI—XIII vv. po izobrazitelnyim istochnikam. In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i bronze. Sbornik statei v chest Anny Peskovoï*. Trudy IIMK RAN, XLVIII. Sankt-Peterburg: Nevskaiia Knizhnaia Tipografiia, s. 183-192.
- Zhurukhina, O., Zvizdetskyi, B. 2006. Pro pokhodzhennia i datuvannia namystyn iz rozkopok starodavnogo Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiu (mizhnarodni uplyvy na formuvannia Davnoruskoï derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru*, Chernihiv — Shestovytisia 20—23 lypnia 2006 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 65-72.
- Zabelin, I. E. 1990. *Domashnii byt russkogo naroda v XVI i XVII stoletiiakh*. I: Domashnii byt russkikh tcarei v XVI i XVII stoletiiakh, 1: Gosudarev dvor, ili dvoretc. Literaturno-istoricheskii arkhiv. Moskva: Kniga.
- Zavitnevich, V. 1890. Iz arkheologicheskoi ekskursii v Pripiatskoe Polese. *Chteniia v istoricheskoi obshchestve Nestora-letopistca*, IV, 2, s. 1-29.
- Zaitceva, I. E. 2005. Nabornye poisa iz mogilnika Minino. *Rossiiskaia arkheologia*, 4, s. 125-133.
- Zaitceva, I. E., Makarov, N. A. 2008. Izdeliia iz kamnia i gliny. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologia severorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskoi ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 253-269.
- Zarubii, E. 2017. *Zoloto Kyivskoi Rusi abo taiemnyi Demydivskoi skarbu* (online). Lviv: Fotografii staroho Lvova. Rezhym dostupu: <https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kyivskojirusi-abo-tajemnyi-demydivskoi-skarbu/> (Data zvernennia 04.02.2020).
- Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnychi oseredok XII—XIII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 43-103.
- Ivanova, A. B., Khokhlov, A. N. 2019. Kulturnyi sloi severnoi chasti Tverskogo kremliia po materialam raskopa 2017 g. na Volzhskom proezde g. Tveri (predvaritelnaia publikatsiia). *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v epokhu srednevekovia*, 12, s. 100—129.
- Igoshev, V. V. 2015. Drevnerusskie katcei i ladanitcy. K voprosu o naznacheniï, tipologii i atributcii bogoslužebnykh predmetov. *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki*, 1, s. 108-127.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Yu. O., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 200-203.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Babenko, R. V., Synytsia, Ye. V., Shakhrai, D. O., Osypenko, M. S., Hun, M. O., Loznytysia, T. V. 2018. Rozkopky pivnichnoi chastyi poselennia v Sofiivskii Borshchahivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 88-91.
- Katceia XII v. 2014—2021. (online). Minsk: Natsionalnyi istoricheskii muzei Respubliki Belarus. Muzeinaia sokrovishchnitca. Rezhym dostupu: <http://histmuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/> (Data zvernennia 17.02.2021).
- Kovalenko, V. P., Putsko, V. H. 1995. Frahment bronzoivoi katsei z Chernihova. In: Motsia, O. P. (ed.). *Arkheolohichni starozhytnosti Podesennia: Materialy istoriko-arkheolohichnogo seminaru, prysviachenoho 70-richchiiu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova (22—23 veresnia 1995 r., m. Chernihiv — Slavutych)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 83-86.
- Koval, V. Iu. 2010. Rostislavl Riazanskii. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii: Novye polevye issledovaniia*. Moskva: IA RAN, s. 96, 97.
- Kozlova, A. V. 2004. Ukrasheniia remnia, sbrui i sumok vostochnogo proiskhozhdeniia iz raskopok v Velikom Novgorode. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia: istoriia i arkheologia*, 18, s. 188-207.
- Kozlova, A. V. 2006. *Vostochnye traditcii ukrasheniia i predmetov byta iz tsvetnykh metallov v gorodakh severo-zapadnoi Rusi i sopredelnykh territorii*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova.
- Kozlovskiy, A. O. 1992. *Istoriiko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.

- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2019. Davnoruske kladovyshche na Kopyrevomu kintsii. *Arkheolohiia*, 4, s. 22-42.
- Kolchin, B. A., Ianin, V. L., Iamshchikov, S. V. 1985. Drevnii Novgorod: prikladnoe iskusstvo i arkheologiia. Moskva: Iskustvo.
- Komar, A. V., Khamaiko, N. V. 2014. Retc.: F. Androshechuk, V. Zotenko. Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: Katalog. Paris: ACHByz, 2012, 367 s. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Rezultaty doslidzhen, s. 188-197.
- Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Kochkurkina, S. I. 2013. *Priladozhskaia kurgannaia kultura: pogrebeniia s monetami, vesami i girkami.* Katalog. Petrozavodsk: Karelskii nauchnyi tsentr RAN.
- Krest-medal'on N 27150971 (online). Moskva: Gosudarstvennyy katalog Muzeynogo fonda Rossiyskoy Federatsii. Balashovskiy krayevedcheskiy muzey. Rezhim dostupu: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583> (Data zvernennya 02.01.2021).
- Kravchenko, E. A. 2017. Rozdil 2: Srovovna, znariaddia i pytannia vyrobnytstva. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (noviitni doslidzhennia)*. Kyiv, s. 53-60.
- Kuznietsov, H. O., Sytyi, Yu. M. 1992. Feodalna sadyba XII—XIII st. na okolytsi Chernihova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-richchiiu Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 34-41.
- Kuznetcova, V. N. 2019. Iuvelirnye izdeliia XII—XIII vv. v sinkretichnom «chudskom» stile. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Ezhegodnik Seminara imeni akademika V. V. Sedova*, 34: Materialy 64 zasedaniia (2018 g.), s. 300-313. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313>
- Kulakov, V. 1990. *Drevnosti prussov VI—XIII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-9. Moskva: Nauka.
- Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov*. Kaliningrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.
- Kulakov, V. 2017. Basma v iskusstve baltov. *Res Humanitariae*, XXII, s. 104-124.
- Lev Diakon. 1988. *Istoriia*. Kopylenko, M. M. (per.), Litavrin, G. G. (ed.). Pamiatniki istoricheskoi mysli. Moskva: Nauka.
- Levashova, V. P. 1966. Ob odezhde selskogo naseleniia drevnei Rusi. *Trudy GIM*, 40: Arkheologicheskii sbornik, s. 112-119.
- Levashova, V. P. 1967. Visochnye koltca. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 7-54.
- Levko, O. N., Dernovich, S. D., Kenko, P. M. 2021. Naris 3: Etnokulturnyi kontekst iuvelirnykh izdelii arkheologicheskogo kompleksa Kordon. In: Motcia, O. P. (ed.). *Dnipro — Dauhava — Niman: mizhtsyviliizatsiini kontakty v srednovichnii chasy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 40-55.
- Leontev, A. E. 1996. *Arkheologiia meri: k predystorii Severo-Vostochnoi Rusi*. Arkheologiia epokhi velikogo pereseleniia narodov i rannego srednevekovia, 4. Moskva: Geoec.
- Lesman, Iu. M. 1990. Khronologiia iuvelirnykh izdelii Novgoroda (X—XIV vv.). In: Ianin, V. L., Gaidukov, P. G. (ed.). *Materialy po istorii Novgoroda 1988*. Moskva, s. 29-98.
- Logunova, K. K. 2008. Muzhskoi poiasnoi nabor epokhi vikingov na territorii iugo-vostochnoi Baltii. *Sbornik dokladov 2-oi Baltiiskoi arkheologicheskoi konferentsii*. Kaliningrad, s. 68-83.
- Lysienka, P. F. 2000. Handal i pryvaznyia vyraby. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archiealohiia Bielarusi u 4 t.* 3: Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.). Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 434-454.
- Lysenko, S. D., Shkliarevskii, E. I., Kvitnitckii, M. V., Chernovol, D. K. 2012. *Materialy Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. 1: Mnogoslinoe poselenie Koshcheevka-8. Kiev; Fastov.
- Makarov, N. A. 1997. *Kolonizatsiia severnykh okrain Drevnei Rusi v XI—XIII vv. Po materialam arkheologicheskikh pamiatnikov na volokakh Belozeria i Poonezhia*. Moskva: Skriptorii.
- Makarov, N. A., Fedorina, A. N. 2008. O nakhodkakh enkolpionov na suzdalskikh selishchakh. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli: Materialy nauchnogo seminara*, 2, s. 137-146.
- Makarov, N. A., Fedorina, A. N., Shpolianskii, S. V. 2014. Srednevekovye selishcha v okruge Vladimira-na-Kliazme. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (ed.). *Rus v IX—XIII vekakh: obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 108-133.
- Makarov, N. A., Shpolianskii, S. V., Fedorina, A. N., Ugulava, N. D. 2014. K izucheniiu blizhaishei okrugii srednevekovogo Suzdalia: issledovanie v verkhnem techenii r. Kamenki v 2018—2019 gg. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 9, s. 7-29.
- Makushnikov, O. A., Kurashova, N. A., Timofeenko, A. G. 2008. Mokhovskie kurgany s nakhodkami monet. *Krinitcaznaistva i spetsialniia historicheskiiia disytsipliny*, 4, s. 77-82.
- Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltcevidnye zastezhki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 149-190.
- Malm, V. A., Fekhnner, M. V. 1967. Priveski-bubenchiki. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 132-148.
- Malm, V. A. 1971. Shifernye priaslitca i ikh ispolzovanie. In: Oreshnikov, S. M. i dr. (ed.). *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 197-206.
- Matskevici, L., Voinarovskiy, V. 2007. Nova pamiatka srednovichnogo chynbarstva na berezi Poltvy u Lvovi. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 358-366.
- Milovon, N. P. 1950. Drevnerusskie kurgany i selishcha v basseine Verkhnei Volgi. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 13: Materialy po arkheologii Verkhnego Povolzhia, s. 152-172.
- Mikhailova, E. R. 2019. Dvushipnye nakonechniki kopii iz Kotorskogo pogosta. In: Beletckii, S. V. (ed.). *Zemlia nasha velika i obilna: sbornik statei, posviashchennyi 90-letiiu A. N. Kirpichnikova*. Sankt-Peterburg: Nevskaiia knizhnaia tipografiia, s. 298-311.
- Mongait, A. L. 1955. *Staraiia Riazan*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 49: Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov, 4. Moskva: Nauka.
- Motcia, A. P. 1995. Iuzhnorusskoe selo: rezultaty i perspektivy issledovaniia. *Materialy po arkheologii Rossii*, 2: Slavianskaia arkheologiia 1990. Rannesrednevekovyi gorod i ego okruha, s. 136-141.
- Motsia, O. P. 1996. Kyivska Rus: rezultaty ta perspektivy doslidzhen. *Ukrainskii istorichnyi zhurnal*, 4, s. 41-49.
- Motsia, O. P., Orlov, R. S., Kovalenko, V. P., Kozlovskiy, A. O., Parkhomenko, O. V., Potapov, O. V., Pokas, P. M. 1997. Poselennia X—XIII st. bilia s. Avtunychi. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st.: novi pamiatky materialnoi kultury*. Kyiv: IZMN, s. 34-68.
- Motsia, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 208, 209.
- Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: URSS.
- Murashova, V. V. 1997. Poiasnoi nabor. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 79, 80.
- Musin, A. E. 1997. *Khristianskie drevnosti srednevekovoi Rusi IX—XIII vv. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov na territorii Novgorodskoi zemli)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Sankt-Peterburg. IIMK RAN.
- Musin, A. E., Tarabardina, O. A. 2019. Skandinavyy sredi pervoposelentsev Novgoroda po dannym arkheologii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Istoriia, 64, 2, s. 762-785. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.218>
- Nosov, E. N., Plokhov, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovaniia*. Trudy IIMK RAN, XLIX. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Nosov, E. N., Khvoshchinskaia, N. V. 2019. Riurikovo gorodishche — vydaiushchiia arkheologicheskii pamiatnik Drevnei Rusi. In: Vinogradov, Iu. A. (ed.). *Proshloe shelovechestva v trudakh peterburgskikh arkheologov na rubezhe tysiacheletii (k 100-letiiu sozdaniia rossiiskoi akademicheskoi arkheologii)*. IV, 2. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 303-323.
- Nuretdinova, A. R., Gubaidullina, A. V., Morozov, V. P. 2018. Forma dlia otlivki natelnykh krestov i podvesok iz Bol-

- gara. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya humanitarnye nauki, 160, 3, s. 572-580.
- Oleinikov, O. M. 2014. K voprosu o naznacheniі svintcovykh gruzikov X—XV vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 189-194.
- Orlov, R., Motcia, O., Pokas, P. 1985. Issledovaniia letopisnogo Iureva na Rosi i ego okrestnostei. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v X—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-61.
- Orlov, R. S. 2003. Silske yuvelirne remeslo. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdenoruskyykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 121-131.
- Orfinskaia, O. V. 2012. Glava 3: Chto nosili srednevekovye gorozhane. In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologiia drevnego Iaroslavliia. Zagadki i otkrytiia*. 2-e izd. Moskva: IA RAN, s. 66-101.
- Pavlenko, S. V. 2006. Izgotovlenie busin, krestikov i obrazkov iz pirofillitovogo slantca na spetsializirovannykh poseleniakh srednevekovoi Ovruchskoi volosti. In: *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg, 10—15 aprilia 2006 g.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 145-148.
- Pavlenko, S. V. 2010. Ovrutskia serednovichna pirofillitova industriia: rezultaty, problemy ta perspektivy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnorusskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 157-166.
- Padyn, V. A. 1976. Kvetunskiy drevnerusskiy mohlynky. *Sovetskaia arkheolohiia*, 1, s. 197-210.
- Petrauskas, A., Hotun, I. 2001. «Kam'iani namystyny» E.-L. Rulikovskoho ta deiaki mirkuvannia shchodo davnorusskykh shyfernykh vyrobiv. *Naukovo-informatsiyni biuleten «Pres-muzei» za 1998 r.*, 10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fastivshchyny: problemy doslidzhennia i okhorony, s. 143-149.
- Petrashenko, V. O. 1997. Poseleenniia Kanivskoho Prydniprovia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdenorusske selo IX—XIII st.: novi pam'iatky materialnoi kultury*. Kyiv: IZMN, s. 114-143.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev.
- Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichni poseleenniia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (IX — persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Pokrovskaiia, L. V. 2008. Predmety pribaltiisko-finskogo oblika Liudina kontca srednevekovogo Novgoroda (po materialam Troitskogo raskopa). In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*, II. Moskva: IA RAN, s. 375-377.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XIII st.* Rivne: PP DM.
- Pronin, G. N. 2018. Spasatelnye raboty v Smolenske v 2011—2012 gg. *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v epokhu srednevekovia*, 11, s. 312-327. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327>
- Puteshestvie... 1971. *Puteshestvie Abu-Khamida al-Garnati v Vostochnuiu i Tsentralnuiu Evropu (1131—1153 gg.)*. Bolshakov, O. G., Mongait, A. L. (publ.). Moskva: Nauka.
- Rabinovich, M. G. 1986. Drevnerusskaia odezhda IX—XIII vv. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevniaia odezhda narodov Vostochnoi Evropy: Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu*. Moskva: Nauka, s. 40-111.
- Ravdina, T. V. 1988. *Pogrebenniia X—XI vv. s monetami na territorii drevnei Rusi: Katalog*. Moskva: Nauka.
- Rappoport, P. A. 1967. O tipologii drevnerusskikh poseleonii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 110, s. 3-8.
- Repnikov, N. I. 1904. Otchet o raskopkakh v Bezhetskom, Vesegonskom i Demianskom uezdakh v 1902 godu. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 12-20.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24. Moskva: Nauka.
- Riabinin, E. A. 1997. *Finno-ugorskie plemena v sostave Drevnei Rusi. K istorii slaviano-finskikh etnokulturnykh svyazei: Istoriiko-arkheologicheskoe ocherki*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Riabtceva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Rybakov, B. A. 1988. *Iazychestvo drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Saburova, M. A. 1978. Drevnerusskaia melkaia plastika kak istochnik po istorii odezhdy (golovnoi ubor). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 155, s. 32-35.
- Saburova, M. A. 1997. Drevnerusskii kostium. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 93-109.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1987. Iatviagi. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 411-419.
- Sedov, V. V. 2007. *Izbornik v rannem srednevekovie*. Pamiatniki otechestvennoi nauki. XX vek. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiia s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 63-78.
- Sierov, O. 2001. Fastivshchyna v dobu Kyivskoi Rusi. *Naukovo-informatsiyni biuleten «Pres-muzei» za 1998 r.*, 10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fastivshchyny: problemy doslidzhennia i okhorony, s. 113-137.
- Smirnova, L. I. 2000. Prokolki (khronologiia i funktsionalnoe naznachenie). *Arkheologicheskoe vesti*, 7, s. 236-246.
- Sorokin, P. E., Matveev, E. N., Korotkevich, B. S. 2016. Raskopki srednevekovogo mogilnika Poritcy 1 na reke Slavianke. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar imeni akademika V. V. Sedova*, 31: Materialy 61-go zasedaniia, s. 286-300.
- [Spitcyn], A. [A]. 1905a. Otchet V. N. Glazova o poezdke 1903 goda na verkhovia Volgi i v Demianskii uezd. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 97-106.
- [Spitcyn], A. [A]. 1905b. Otchet S. A. Gattcuka o raskopkakh 1904 g. v Smolenskoii, Moskovskoi i Tul'skoi guberniakh. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 107-138.
- Sreznevskii, I. I. 1912. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pismennym pamiatnikom*. 3: R—Ia i dopolneniia. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Stepanova, Iu. V. 2010. Visochnye kotlca iz drevnerusskikh selskikh pamiatnikov Verkhnevolzhia. *Stratum plus*, 5, s. 275-283.
- Stepanova, Iu. V. 2014. *Kostium drevnerusskogo cheloveka: rekonstruktsiia po dannym arkheologii*. Tver.
- Strikalov, I. Iu., Chernetcov, A. V. 2015. Gorodishche Staraia Riazan. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii: nuye ekspeditsii i proekty*. Moskva: IA RAN, s. 95-97.
- Sumtsov, N. 1896. *Sovremennaia malorusskaia etnografiia*. Malorussy v sovremennoi polskoi etnografii. *Kievskaiia starina*, LIV, 7—8, s. 133-150.
- Todorova, A. A. 2012. K voprosu o sobstvennom proizvodstve bus na territorii drevnerusskogo gosudarstva. In: *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru, pry sviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka (Chernihiv — Shestovytsia, 16—19 lypnia 2009 r.)*. Kyiv; Chernihiv, s. 308, 309.
- Tolochko, P. P., Motcia, O. P. 2009. Kyivska Rus: utvorennia derzhavy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukraina: khronolohiia rozvytku*. 2. Kyiv: Krion, s. 170-201.
- Uvarov, A. S. 1872. *Meriane i ikh byt po kurgannym raskopkam*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.
- Uspenskaia, A. V. 1967. Nagrudnye i poiasnye priveski. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 88-132.
- Fibula... 2018. *Fibula podkovoobraznaia XIII — nach. XIV vv.* (online). Moskva: Muzei Moskvy. Rezhym dostupu: <https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJECT/16279?query=fibula&index=2> (Data zvernennia 26.01.2021).
- Khanenko, B. I. i V. N. 1902. *Drevnosti Pridneprov'ia*. 5: Epokha slavianskaia (VI—XIII v.). Kiev: Foto-tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Khvoshchinskaia, N. V. 1999. Podkovoobraznye fibuly Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Velikii Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: k 70-letiiu Valentina Lavrentevichi Ianina*. Moskva: Russkie slovari, s. 39-50.
- Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorodskoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhstove)*. Trudy IIMK, VI. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Chaika, R. 2002. Torhovi z'v'iazky davnoruskoho Lystvena. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 5, s. 151-155.

Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske pose-lennia Liskove*. Chernihiv: Desnianska pravda.

Štychaŭ, H. V. 2000. Harady Paŭnočnaj i Centralnaj Biela-rusi. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archialohija Bielarusi u 4 t. 3: Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.)*. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 171-229.

Shcherbakov, V. L. 2017. Arkheologicheskie issledovaniia letopisnoi Unzhi v 2014—2015 gg. *Arkheologiiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 7, s. 110-122.

Shcherban, A. 2007. *Priadinnia i tkatstvo u naseleenniia Livoberezhnoho Lisostepu Ukrainy VII — pochatku III stolit-tia do n. e. (za hlynianymy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.

Shcherban, A. 2015. Veretena odniiei priali. *Narodoznavchi zoshyty*, 1 (121), s. 214-217.

Ianin, V. L., Rybina, E. A., Pokrovskaja, L. V., Singkh, V. K., Stepanov, A. M., Tianina, E. A. 2015. Raboty v Liudinom kontce Velikogo Novgoroda v 2014 g. (Troitskie raskopy: XIII-G, G-1 i XV). *Novgorod i Novgorodskaja zemlia. Istoriiia i arkheologiiia. Materialy XXIX nauchnoi konferentsii, posvia-shchennoi 150-letiiu Novgorodskogo muzeia-zapovednika, Velikii Novgorod, 27—29 ianvaria 2015 g.*, 29, s. 51-65.

Iansson, I. 1999. Skandinavskie nakhodki IX—X vv. s Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Velikii Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: K 70-letiiu Valentina Lavrentevichi Ianina*. Moskva: Russkie slovari, s. 18-38.

Bajorų... 2016. *Bajorų kapinyno archeologiniai radiniai* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Rezhym dostupu: <http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniai-radiniai/> (Data zvernennia 27.02.2021).

Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.

Kernave... 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wysta-ty ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.

Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: laidojimo paprociu aspektas. *Res Hu-manitariae*, XIII, p. 114-136.

Rulikowski, E. 1881. O paciorkach kamiennych znajdo-wanych na prawym dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, V, s. 46-54.

Svetikas, E. 2003. Tretininkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.

Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletai is ap-kaustyto lokio nago Lietuvos Didžiojoje kunigaikstysteje ir kai-myniniuose krastuose. *Lietuvos arsheologija*, 34, p. 171-210.

Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedžio.

Širouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.

Urbanavičienė, S. 1995. Diktarų kapinynas. *Lietuvos ar-cheologija*, 11, p. 169-206.

Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

I. A. Hotun, M. O. Hun', A. M. Sukhonos

REMARKS ABOUT OUTFITS MIDIEVAL PEASANTRY (FROM RESEARCHES IN 2007—2011 OF KHODOSIIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT)

In spite of the parity relations between the medi-eval towns and their country surroundings and the high level of development of the settlement structures tracked during the wide-scale research of the settle-ments of the Southern Russ, the new excavations in

the non-fortified settlements keep brining certain dis-coveries. This is remarkable at Khodosivka-Roslavske settlement found by the Northern Expedition in 2007. The working over of the results of the excavations in 2007—2011 allowed testify highly-developed house-hold and significant level of the inhabitants' wellbeing. Some peculiarities of the inhabitants' material culture were characterized, a regular publication was devoted to the specifics of their outfit.

The collected spindles and weights for weaving allow imagine the production of threads and cloth, prints on ceramics — specifics of the latter, needles — for clothes making. The osteological collection and leather making tools indicate leather and fur making; awls, sewings, and, rarely, piercers — further processing of the raw material. Leather / fur or thick cloth outfit is marked with a button made of the half of a spindle.

The elements of the belt set (buckles, endings, rings-distributors), although a part of them could belong to the horse harness, bags etc., remained better and al-low analyze this very specifics of the outfit, especially in view of the whetstones, steel fire strikers and the rest, which had been worn on belts before appearance of pockets in XVII—XVIII cent. Not fully indentified remains the fragment of bronze item which can be at-tributed to either front plate of bronze bag buckle or one of the variety of Christian incense burner.

Substantial supplement of an outfit are the adorn-ments. Aside from the items made of glass, among which, unexpectedly, there are a plenty of bracelets' fragments, and of amber produced at the settlement, it is necessary to mention a range of metal items. They are temple rings, earrings, necklaces. Among the lat-ter prevailing are the ones produced within the settle-ment. Together with the glass and amber, the neckla-ces included mineral components. Fibulas collected on the site have the analogies from the Baltic lands, the same relates to the other items. Arms and hands jewels are represented with bracelets and signet rings.

In spite of the rather small researched area of 1041 m² and so, not too extensive collection of the men-tioned findings, its analysis tracks the original peculi-arities of the researched settlement.

Keywords: medieval times, non-fortified settle-ments, Kyiv's outskirts, outfit, belt set, bag buckles, adornments, Khodosivka-Roslavske.

Одержано 16.02.2021

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

HOTUN Igor, Ph. D., Researcher, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науко-вий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.

GUN Maryana, Senior Researcher, Museum of the Tithe Church History, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0001-9190-6139, e-mail: gunmaryana@meta.ua.

СУХОНОС Андрій Михайлович, лаборант 1 ка-тегорії, Північна постійнодіюча експедиція ІА НАН України, Київ, Україна.

SUKHONOS Andrii, Research Assistant, the Northern Permanent Expedition, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-0912-3165, e-mail: andreyarch@i.ua.